

Геннадій МАХОРИН

**ОСНОВИ
ДЕМОГРАФІЇ**

Курс лекцій

Житомир
Видавництво “Волинь”
2009

УДК 314

ББК 60.7. (4Укр-4Жит.)

МЗ6

МАХОРІН Г.Л. Основи демографії. Курс лекцій / Житомир: Вид-во “Волинь”, 2009. – 96 с., таб. 27, рис. 8.

Рецензенти:

В.О. Венгерська, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

П.В. Маслак, кандидат економічних наук, директор Житомирського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом.

О.Г. Суліменко, кандидат історичних наук, доцент Державного агроєкологічного університету (м. Житомир).

У книзі на основі значній кількості наукових джерел, публікацій у періодичних виданнях, статистичних відомостей аналізуються демографічні процеси в Україні і світі, розкривається сутність важливих понять і явищ. Зміст насичений цікавими фактами, прикладами, які ілюструють демографічну ситуацію на Житомирщині, в Україні та світі.

Лекції з курсу «Основи демографії» підготовлені відповідно до навчальної програми Житомирського державного університету ім. І. Франка.

Розрахована на студентів, вчителів, на широке коло читачів – усіх, кого цікавлять проблеми народонаселення і шляхи їх вирішення.

Макет і фото на першій сторінці обкладинки Георгія Мокрицького

Рекомендовано до друку вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка, протокол № 10 від 27.04.2007 р.

ПЕРЕДМОВА

Розвиток будь-якої держави значною мірою залежить від наявності людського потенціалу, гармонізації процесу його відновлення. На жаль, в останні два десятиріччя ми констатуємо порушення процесу відтворення населення, що в результаті зумовило явище депопуляції в Україні. За період 1993 – 2006 рр. кількість населення нашої країни зменшилася на 5 мільйонів осіб. Скоротилася середня тривалість життя, зростають показники смертності: загальна річна чисельність померлих в Україні збільшилася з 600 тисяч у 1989 р. до 761,2 тисячі у 2004 р. Знизився рівень народжуваності, погіршилося репродуктивне здоров'я населення: 68% пологів відбуваються з ускладненнями, 870 тисяч подружніх пар в Україні – безплідні через захворювання. Зменшилася кількість зареєстрованих шлюбів, збільшилася кількість розлучень. Значний негативний вплив на міцність шлюбу має трудова міграція, яка стала масовим явищем. Відтік людських ресурсів поглиблює і так складну демографічну ситуацію в Україні.

Тому усі ці вияви порушення процесу відтворення населення, його соціальної структури повинні спонукати до формування такої внутрішньої політики держави, у центрі якої має бути людина, її життя, здоров'я, духовні потреби.

Відомі вітчизняні демографи В. Піскунов і В. Стешенко вважають ключовим принцип демографізації соціально-економічної політики держави.

Даний навчальний курс «Основи демографії» має на меті розкрити сутність демографічних процесів і явищ, їх взаємозв'язку з іншими сферами життєдіяльності, актуалізувати увагу на важливих проблемах сучасності, які потребують обов'язкового вирішення; на характерних прикладах прослідкувати демографічний розвиток Житомирщини, яка має своєрідні особливості, варті врахування при виробленні регіональної політики. Розроблені лекції відповідають навчальній програмі для студентів соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка.

ЛЕКЦІЯ 1. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ І МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДЕМОГРАФІЇ

1. Сутність поняття “демографія”.
2. Предмет та об’єкт демографії.
3. Система методів демографічних досліджень.
4. Зв’язок демографії з іншими науками.

Найбільшою цінністю є людина. І як частина духовного світу суспільства, і як сама по собі окремих духовний світ, і як виробник матеріальних благ, і як продовжувач людського життя. Людина – мірило всіх речей – проголошує загальновідомий крилатий вислів. Могутність кожного народу, його поступальний розвиток, здобутки великою мірою залежать від кількісного і якісного людського потенціалу. Відтак політика будь-якої держави повинна визначатися пріоритетністю завдань захисту життя і здоров’я своїх громадян, створення сприятливих умов для відтворення населення, реалізації Людини як с особистості.

У цьому полягає мета і зміст демографічної політики держави. І значну допомогу у її виробленні надає така важлива наука як демографія.

Термін “демографія” увів в обіг бельгійський вчений Ашій Гійяр (1799-1876) ще в середині ХІХ століття. 1855 року в Парижі він опублікував книгу “Елементи людської статистики або Порівняльна демографія”.

Демографія – це наука, яка вивчає кількість, територіальне розміщення і склад населення; досліджує закономірності процесу відтворення населення у зв’язку з політичними, соціально-

економічними, психологічними чинниками і на основі отриманих знань визначає характерні тенденції, спонукаючи до коригування внутрішньої політики держави.

Предметом демографії є дослідження відтворення населення як сукупності взаємопов'язаних процесів шлюбності, народжуваності, міграції, смертності тощо.

Об'єктом демографії є народонаселення – це сукупність людей, яка природно-історично виникла і постійно самовідновлюється внаслідок природної зміни поколінь. Термін “народонаселення” вперше вжив І.Ф. Герман у своїй статті “Про народонаселення (про кількість мешканців у Росії)”, опублікованій 1806 року в російському “Статистичному журналі”.

Система методів демографічних досліджень включає в себе загальні методи, які використовуються у різних науках (опис, порівняння, аналіз), проте вони адаптовані до потреб власне демографії, до тих завдань, які стоять перед дослідником. Зокрема, одним із головних методів є *демографічна статистика*, завдяки якій ведеться облік народонаселення, прослідковуються процеси, тенденції відтворення населення. Обрахунок статистичних даних здійснюється за допомогою *математичного методу*. Для наочного подання статистичних даних, їх зміни у часі використовуються *графічні методи*, що реалізуються у вигляді демографічних таблиць, графіків, діаграм, сіток. З метою дослідження особливостей територіального розміщення народонаселення, міграційних рухів застосовується *картографічний метод*.

Безумовно, суто демографічним є *метод когорт*, за допомогою якого досліджуються зміни протягом життя генерації (покоління). Використовують *повздовжній* і *поперечний аналізи*, які дають змогу порівняти особливості відтворення кількох генерацій. Демографічне прогнозування здійснюють завдяки *методу потенційної демографії* – це дає можливість передбачити тривалість життя людини у

віддаленому майбутньому. Завданню демографічного прогнозування служить також *метод демографічного моделювання*.

Демографія тісно пов'язана з іншими науками – соціологією, історією, етнографією, математикою, географією. На ґрунті зв'язку з ними виникли суміжні науки.

Соціальна демографія – наука, яка вивчає соціальні чинники демографічної поведінки особи (стосовно укладення шлюбу, народження дитини, зміни місця проживання тощо).

Історична демографія – наука, яка досліджує історичні передумови, закономірності й особливості розвитку народонаселення на різних етапах людської цивілізації. У її рамках витворилася окрема галузь – *палеодемографія*, яка вивчає особливості відтворення населення у найдавніші часи.

Економічна демографія – наука, яка аналізує взаємозв'язок розвитку економіки і процесу відтворення населення.

Етнічна демографія – наука, яка вивчає особливості відтворення окремих народів, етносів.

Військова демографія – наука, яка досліджує людський потенціал держав для формування армій; вивчає кількість втрат у тій чи іншій війні тощо.

Прикладна демографія – це наука, яка використовує демографічні дослідження у практичних цілях: в економіці, охороні здоров'я, культурно-освітній сфері. Саме з цією метою проводиться демографічне прогнозування, яке дозволяє скоригувати політику держави у різних сферах.

Отже, демографія як наука і її галузі, що виникли на межі з іншими науками, мають велике значення для вивчення безперервного процесу зміни генерацій людей, зумовленого впливом політичних, економічних, культурних, психологічних чинників в їх органічній єдності.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Зв'язок процесу відтворення населення із суспільно-політичними, економічними, культурними умовами.
2. Відтворення населення як сукупність взаємопов'язаних процесів шлюбності, народжуваності, міграції, смертності.
3. Формування специфічних демографічних методів дослідження.
4. Важливість демографічних досліджень для вироблення внутрішньої політики держави.
5. Взаємозв'язок демографічних процесів з усіма іншими суспільними процесами.
6. Виникнення пов'язаних з демографією суміжних наук.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисов В.А. Демография. – М., 1999. – 272 с.
2. Боярский А.Я., Валентей Д.Н., Кваша А.Я. Основы демографии – М., 1990. – С. 3-18.
3. Кислий О.Є. Демографічний вимір історії. – К., 2005. – С. 3-87.
4. Козлов В.И. Этническая демография. – М., 1977. – 240 с.
5. Методы исследования: Демография: проблемы и перспективы. – М., 1986. – 184 с.
6. Позняк О.В., Шишкін В.С. Методика демографічного прогнозування // Статистика України. – 2000. – № 4. – С. 66-73.
7. Прибиткова І.М. Основи демографії. – К., 1995. – С. 5-29.
8. Современная демография / Под ред. А.Я. Кваша, В.А. Ионцева. – М., 1995. – 270 с.
9. Стеценко С.Г. Демографічна статистика. – К., 2005. – С. 5-12.
10. Шелестов Д.К. Демография: история и современность. – М., 1983. – 272 с.

ЛЕКЦІЯ 2. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ ДЕМОГРАФІЇ ЯК НАУКИ

1. Погляди вчених Стародавнього часу на демографічні проблеми.
2. Розвиток науки про народонаселення у період Середньовіччя.
3. Розвиток демографії у період Нового часу.
4. Демографічні дослідження у ХХ – на початку ХХІ століть.

Одні з перших, відомих нам на сьогодні праць, де мова йде про питання демографії, належать **Платону**. Саме Платон (428 – 347 рр. до н.е.) у “*Законах*” подає проект ідеальної держави, зауважуючи, що кількість родин у державі не повинна перевищувати 5040. Тобто він визначив демографічний оптимум. Щоб його утримувати в таких межах він пропонував: по-перше, обмежити народжуваність, а по-друге, заснувати колонії, куди спрямовувався б надлишок населення, по-третє, регулювати кількість шлюбів. Погляди Платона поділяв і **Аристотель** (384 – 322 рр. до н.е.), який підкреслював важливу роль держави у дотриманні демографічного оптимуму. Інакше, вважав Аристотель, надмірне збільшення кількості населення призведе до збідніння громадян, а відтак це стане причиною суспільного незадоволення, порушиться соціальна гармонія, суспільний спокій.

У Спарті і Фівах батьки взагалі були позбавлені права вирішувати питання подальшого народженої дитини – тут діяв державний відбір новонароджених. Як висловлювався Сократ: „Після пологів треба дивитися, щоб народження не приховало від нас чогось не вартого годування”. Платон і Аристотель обмежували період народжуваності. Платон вважав, що жінці можна народжувати, починаючи з

двадцятирічного до сорокарічного віку, Аристотель обмежував віковий ценз закінчення дітонародження 37 роками.

В античних містах-державках намагалися забезпечити рівність сімей повноправних громадян. З цією метою Платон вимагав заборонити традиційне обов'язкове правило забезпечення приданим дочки. Але цю традицію подолати не вдалося, тому в античній Греції держава могла із громадських фондів забезпечувати дочку незаможних батьків приданим. Адаже необхідність зібрати придане для дочки лягало важкою ношею на батьків і часто вони відмовлялися від неї. Як свідчив Посідіпп: „Сина виховують, навіть якщо бідні, а дочку викидають, навіть якщо багаті”. Але це призводило до порушення статевої структури населення. Так. У сім'ях 79 греків, які отримали громадянство міста-держави Мілет, було 118 синів і тільки 38 дочок, тобто співвідношення 3:1. тому держава намагалася виправити це явище частковою допомогою сім'ям.

У Стародавньому Китаї проблема демографічного оптимуму теж хвилювала філософів. **Конфуцій** (551 – 479 рр. до н.е.) говорив про “ідеальну пропорцію” між кількістю населення і площею наявної землі. Порушення цієї пропорції в один чи в інший бік призводить до негативних наслідків. При зменшенні населення – не вся земля обробляється, стоїть пустою, а при надмірному збільшенні існуюча земля не може прогодувати усіх. У III столітті до нашої ери в Стародавньому Китаї виникає школа легістів (законників), які виступають за контроль над процесом відтворення населення. Одним з яскравих представників цієї школи був Фей-цзи (280 – 233 рр. до н.е.).

З розвитком феодальних відносин відбувається і розвиток продуктивних сил, що дозволяє забезпечити значно більшу кількість людей. Влада знаті, інструментом якої була держава, також сприяла збільшенню чисельності населення. Зі свого боку цьому сприяла і церква. Свідчення цього – погляди Фоми Аквінського, Мартіна Лютера, Аврелія Августіна. Однак їхні пояснення багатьох явищ мали наївний характер. Фома Аквінський так пояснював причину

народження хлопчиків і дівчаток: „Через втручання диявола чоловіче сім'я іноді виявляється зіпсованим... у зародку знаходиться забагато води і тоді народжуються дівчатка”.

Наприкінці XVI століття знову вченими оволодіває хвилювання з приводу негативних наслідків різкого збільшення народонаселення. У працях англійського автора У. Холішеда стверджується, що багаточисельні шлюби вже не приносять країні користі, а навпаки, ускладнюють життя людей.

Одним з перших найвідоміших вчених-демографів був англієць Джон Граунт, який у 1662 році видав книгу з розлогою назвою “Природні і політичні спостереження... про бюлетені смертності”. Він був першим, хто створив математичну таблицю смертності. Виділив ряд закономірностей. Ця книга, по суті, поклала початок трьом наукам: демографії, статистиці та соціології.

Ідеї Дж. Граунта знайшли продовження в працях Е. Галлея, Д.Бернуллі, У. Петті. Е. Галлей розробив у 1693 році першу таблицю смертності, він увів поняття “ймовірна тривалість життя”.

На початку XVIII століття і в Україні вчені також звертаються до демографічних проблем. Одним з перших – Климентій Зіновій, український поет і етнограф. Цікавість викликали у нього такі явища, як народження близнюків, або, навпаки, неможливість зачати дитину. К. Зіновій засуджував ранні шлюби, виступав за одношлюбність.

У XVIII столітті з'являється праця Д. Гаунсенда “Виписки з мандрівки по Іспанії”, у якій він виступає за стримування народжуваності, особливо серед бідноти. У цей же час англієць Р.Уоллес висловив думку, що зростання чисельності населення може обігнати виробництво засобів для прожиття. У 1781 році французький письменник абат Гійом Рейналь у своїй книзі “Американська революція” писав: “Без певної частини сміливості неможливо уявити, що очікує населення США... Якщо 10 мільйонів осіб колись і зможуть себе прогодувати, то це буде прекрасно. Країна, яка з великими

труднощами забезпечує себе, зможе підтримати таку кількість населення тільки за умови суворої економії”.

Однак письменник у своїх передбаченнях помилився. У ті роки, коли він жив і творив, населення США налічувало близько 3 мільйонів мешканців, а нині вже – близько 300 мільйонів. Тобто за умови ефективної економіки, при раціональному використанні природних ресурсів, параметри демографічного оптимуму можуть коригуватися.

Разом з тим, у той час були і прихильники збільшення чисельності населення. Зокрема ті, хто висловлював ідеї меркантилізму – Р. Кантільйон, Т. Мен, А. Сера – вони вважали населення, як платників податків, джерелом багатства, а відтак потрібно заохочувати в'їзд у країну нових людей і обмежувати виїзд з країни. Продовжувачем цих ідей був французький вчений У. Петті, який висловив формулу: “Малочисельне населення – ось істинна бідність”. Підтримував ці погляди і американський вчений В. Франклін, який вважав, що швидкі темпи збільшення населення – є обов'язкова передумова розвитку економіки і торгівлі.

Першопочатки української демографічної науки мали дещо інший змістовий характер, аніж західноєвропейські. Коли в країнах Західної Європи точилися гарячі дискусії стосовно загрози зростання чисельності населення і щодо методів нейтралізації можливих негативних від цього наслідків, то у нас на широких українських просторах з родючими землями, які могли прогодувати в кілька разів більшу кількість люду, ці дискусії не мали підґрунтя. А хвилювали освічену верству українства демографічні проблеми морального характеру.

Свідченням поступального розвитку демографічних знань стало формування термінологічного апарату нової науки про відтворення населення. Зокрема, Г.І. Новицький запровадив в 1715 році термін “велелюдство”. Майже через сто років – у 1806 р. російський вчений І.Ф. Герман увів поняття “народонаселення”, що за суттю своєю відповідає українському терміну “велелюдство”.

Демографічні дослідження в Україні впродовж XVIII століття мали здебільшого описовий характер. Так, у 1723 році відбулась подвірна ревізія на Слобожанщині, і одержані статистичні дані були використані в праці І.К. Кирилова “Квітучий стан Всеросійської держави”, але без будь-якого аналізу. Дещо пізніше, в середині XVIII століття, Г.Ф. Юнкер вдається до осмислення причин різкого зменшення чисельності населення Слобожанщини. У своїй праці “Екстракт про знесилення слобідських полків” автор робить сміливий висновок про те, що винна у цьому державна політика, яка ґрунтується на свавіллі та експлуатації, і тому зумовила масові втечі людей з цього краю.

У 1760-х роках український історик О.І. Рігельман досліджував чисельність населення в минулому, застосовуючи метод політичної арифметики. Так, він твердив, що в козацькій гетьманській державі Богдана Хмельницького налічувалося близько 4 мільйонів населення. У той же час зарубіжні вчені вивчали залежність тривалості життя від економічних, соціальних, культурних умов життя. Це праці Т. Кінга (кінець XVII ст.) і Моо (XVIII століття). Важливим є дослідження Френсіса Бекона стосовно визначення біологічної тривалості життя.

Кроком вперед у розвитку демографічних досліджень в Україні став генеральний опис лівобережної України 1765 – 1769 рр. з подальшим опрацюванням одержаних даних. Вперше був застосований детальний диференційований перепис населення, визначено віковий склад мешканців Лівобережжя. 1779 року українець Ф.І. Туманський¹, член-кореспондент Петербурзької академії наук

¹ Туманський Федір Іванович (1757 – 1810) – історик, етнограф, член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1779 р.). Закінчив Кенігсберзький університет, повернувся в Україну, одержав звання бунчукового товариша. 1778 р. організував топографічний опис Гетьманщини. За розроблено ним анкетною-програмою здійснювався збір історичних, географічних, економічних, етнографічних, антропологічних відомостей. Завдяки його ініціативі і організаційній участі були виконані описи намісництва Гетьманщини. 1780 р. він заснував академічну бібліотеку в Глухові, висловив ідею створення Малоросійської академії наук. Мав також намір написати „повну історію Малоросії”, і звернувся до Петербурзької академії наук з проханням вислати йому в Глухів архівні документи, але його пропозицію і бажання не було підтримано. У 1790-х роках жив і працював у Петербурзі, а з 1801 р., вийшовши у відставку, повернувся до Глухова, де написав одну з останніх своїх праць „Записка на оборону дворянських прав українського шляхетства”.

розробив першу в Україні статистичну анкету, яка враховувала кількість міських і сільських мешканців, розподіл їх за заняттями, антропометричні дані тощо. Згідно з цією анкетною вперше обраховувалась кількість осіб жіночої статі. За цією анкетною була проведена в Російській імперії 1782 року ревізія. Поділяв ідеї Ф.І.Туманського і використав згадану вище анкету О.Ф. Шафонський, здійснюючи в 1786 році опис Чернігівського намісництва. Новизна дослідження О.Ф. Шафонського – це спроба з'ясувати етнічний склад населення. Анкету Ф.І. Туманського використовували також Д.Пащенко, П. Симоновський.

У 1780-ті роки проводив обрахунок кількості слов'янського населення у період Великого переселення народів Я.А. Рубан. А В.Г.Полетика наприкінці XVIII століття сформулював концепцію поступового зростання народонаселення. Його сучасник М.І.Антоновський поділяв погляди В.Г. Полетики і намагався обрахувати темпи приросту населення Російської імперії. Також це завдання вирішував І.Ф. Герман. Український статистик Я.М.Маркович провів розрахунки і твердив, що населення Лівобережної України наприкінці XVIII ст. становить близько трьох мільйонів осіб. Проведена в 1795 році ревізія дала інший результат – трохи більше двох мільйонів осіб. Тому ще один відомий український вчений М.І. Антоновський наголошував на тому, що треба опиратися на більш точні статистичні дані, а не на досить відносні гіпотетичні розрахунки. Але ця наукова дискусія наприкінці XVIII століття свідчила про актуальність проблеми і сприяла подальшому розвитку методології демографічних досліджень.

На початку XIX століття наукові кола європейських країн знову гаряче обговорюють перспективи та наслідки зростання чисельності населення. Новий виток цим дискусіям поклала праця Т.Р. Мальтуса¹,

¹ Мальтус Томас Роберт (17.02.1766 – 23.12.1834) – англійський економіст, священник. У 1788 р. закінчив Джесус-коледж Кембріджського університету. З 1805 по 1834 рр. – професор в коледжі Ост-Індійської компанії.

опублікована в 1798 році – “Досвід про закон народонаселення і його вплив на покращення суспільного добробуту, відповідь на зауваження п. Годвіна, Кондорсе та інших авторів”. Т.Р. Мальтус висловив думку, що зростання кількості населення є основною причиною соціальних бід – злиднів, безробіття, жебрацтва. Він вважав, що населення зростає в геометричній прогресії, а засоби існування, які виробляє це населення, зростають лише у арифметичній прогресії. В першу чергу це стосувалося сільськогосподарської продукції. Т.Р. Мальтус вважав, що причиною є “закон поступового зменшення родючості ґрунту”. Тому зростання чисельності населення Т.Р. Мальтус розглядав як гальмівний чинник суспільного прогресу.

На погляди Т.Р. Мальтуса відреагували економісти. А. Сміт погоджувався з тим, що в майбутньому через обмеженість земельної площі виникнуть труднощі, пов’язані зі зростанням кількості населення, тому єдино прийнятним засобом уповільнення цього процесу є зниження в майбутньому заробітної плати. Цю думку загалом поділяв й інший економіст – Д. Рікардо. Італійський економіст Д. Ортез, поділяючи тривоги щодо можливості існуючих ресурсів забезпечити зростаюче населення, виступав за обмеження народження дітей, одним із засобів він пропагував безшлюбність.

Ідеї Т.Р. Мальтуса та його послідовників викликали відгук і у вітчизняних вчених. В.А. Мілютін критикував Т.Р. Мальтуса, який не враховував розвиток науки і що технічний прогрес дозволить забезпечити людство. Разом з тим М.Х. Бунге, Г.П. Галаган, В.В.Тарновський констатували, що існує тенденція спаду відтворення селянства в умовах кризи феодално-кріпосницької системи. Але цілком характерним було явище аграрного перенаселення, що зумовлювало трудову еміграцію. Цій проблемі ряд статей присвятили П.А. Грабовський, І.Я. Франко. А на Заході – англійський вчений Е.Рейвенстайн. Останній сформулював емпіричні закони міграції, один з яких доводив, що жінки більш схильні до міграції, аніж чоловіки. Наприкінці ХІХ століття у зв’язку з активізацією переселенського руху

предметом дослідження стає проблема адаптації переселенців до нових умов життя. Це знайшло відображення у працях Ж.А.Зайончковської, Т.І. Заславської, В.І. Переведенцева, Л.Л.Рибаковського, К.Г. Воблого. Т.Р. Рильський підготував poradnik для переселенців.

Проблема, яка об'єднала у її обговоренні вчених багатьох країн впродовж усього XIX століття – це проблема смертності. Перші кроки у її дослідженні започаткували українські і російські вчені. Вже на початку XIX століття у Харківському університеті А.Ф. Павловський¹ з окрім математики, працював над створенням таблиць смертності, він вивчав дані про смертність в різних соціальних групах.

Проблему диференційної смертності досліджували наприкінці XIX століття французький вчений Ж. Бертільйон², німецькі лікарі Неффе і Зінгер. Паралельно у часі проблеми причин смертності торкалися у своїх працях українські вчені-гігієністи О.В. Корчак-Чепурківський³, М.М. Кузнецов, Т.І. Маковецький, Є.В. Святковський. З відкриттям кафедр гігієни у Київському, Новоросійському, Харківському університетах наприкінці XIX століття медико-демографічні дослідження розгортаються значно активніше.

Занепокоєння вчених викликало і поступове зникнення невеликих за чисельністю народів. Професор А.І. Якобій своїми працями з цієї проблематики започаткував етнічну демографію. Поява галузей демографії свідчила про поглиблення досліджень

¹ Павловський Андрій Федорович (19.11.1789 – 24.01.1857) – український математик. У 1806-1809 рр. навчався у Харківському університеті, а з 1810 р. почав викладати у ньому. З 1837 по 1838 рр. – ректор Харківського університету. Автор праць з теорії інтегрування диференціальних рівнянь з частинними похідними і теорії ймовірностей.

² Бертільйон Жак (11.11.1851 – 4.07.1922) – французький вчений-статистик. У 1885 р. – один із засновників Міжнародного статистичного інституту.

³ Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович (26.02.1857 – 27.11.1947) – український гігієніст і епідеміолог, академік АН УРСР з 1921 р. Народився у м. Костянтинограді (зараз Красноград) на Харківщині. У 1903-1934 рр. – професор медичного факультету Київського університету (на базі цього факультету 1921 р. створено Київський медінститут). Наукові праці присвячені проблемам епідеміології і санітарного стану населення, питанням гігієни праці, санітарної статистики. Він також автор праць з історії земської медицини. Його син Юрій став також відомим ученим-демографом.

народонаселення. Тіснішою стає співпраця вчених різних країн. Щороку відбувалися Міжнародні конгреси гігієни та демографії.

Свідченням подальшої інтеграції демографічних досліджень став I Міжнародний демографічний конгрес, який пройшов у Женеві 1927 року. У ХХ столітті вченими було висловлено ряд нових концепцій, переосмислено деякі колишні концепції. Вже на початку ХХ століття проявилася тенденція зниження народжуваності. Перша світова війна зумовила величезні людські втрати і з'являється загроза депопуляції.

У цих умовах Л. Герш висунув концепцію, яка дістала неофіційну назву “мальтузіанство навиворіт”. Він виступав за підтримку і заохочення дітонородження. Адже, на думку вченого, зниження народжуваності зменшує попит на товари, а відтак скорочуються обсяги виробництва, відбувається звільнення робітників, а це, в свою чергу, веде до пауперизації та злиднів. Л. Герш вважав, що зростання народжуваності зумовить зростання обсягів виробництва у різних галузях промисловості, сільському господарстві, бо збільшиться попит на різну продукцію.

Разом з тим нове життя отримала концепція оптимуму населення. Саме ця концепція була ключовою темою обговорення на I-му Міжнародному демографічному конгресі в 1927 році. Ліга Націй приділила велику увагу цій проблемі, ця міжнародна організація видала працю І. Ференгі “Оптимум населення”. У своїй праці І.Ференгі визначає оптимум населення як таку кількість, яка за даного рівня розвитку науки і техніки забезпечує найбільший дохід на душу населення. Державні діячі повинні визначати оптимум населення, “який забезпечує найбільше благополуччя і достаток людській расі” – таку думку, яка перегукується з поглядами І. Ференгі, висловив А.Ландрі на Міжнародному демографічному конгресі у Парижі в 1937 році. Французький демограф А. Сові у своїй праці “Загальна теорія населення” твердив, що у Франції шлях до прогресу перепиняло мальтузіанство, тобто обмеження народжуваності.

А. Сові доповнив теорію оптимуму населення теорією оптимального темпу зростання кількості населення. Американський вчений Пірл-Рід шляхом прогнозних розрахунків накреслив логістичну криву, яка відображала ідею послідовного збільшення протидії необмеженому зростанню населення. Прогнозування динаміки зростання чисельності населення також було однією з найбільш дискусійних проблем. У ХХ столітті вона набула нового якісного рівня, адже вчені оперували рядом нових методів обчислень з використанням різних гіпотез динаміки смертності й народжуваності. Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробили українські вчені Ю.О. Корчак-Чепурківський, М.В. Птуха¹, А.П. Хоменко. У своїх перспективних обчисленнях зниження рівня смертності М.В. Птуха опирався на прогресивний розвиток медицини, на експертні оцінки вчених-медиків.

М.В. Птуха, директор Інституту демографії АН УРСР вважав, що необхідно вивчати народонаселення комплексно. Він розробив схему вивчення демографічних явищ, яка ґрунтувалася на основному елементі – “демографічній біографії пересічної людини”. І М.В. Птуха, і А.П. Хоменко зробили значний внесок у дослідження проблеми смертності. Ними було розроблено ряд таблиць смертності, які дають змогу прослідкувати характерні тенденції цього явища; Ю.О. Корчак-Чепурківським досліджено вплив поширених тоді хвороб, для прикладу, туберкульозу на загальну тривалість життя. Він також автор

¹ Птуха Михайло Васильович (7.11.1884 – 3.10.1961) – видатний демограф і статистик, дійсний член Академії наук УРСР, член-кореспондент АН СРСР. Народився у м. Острозі на Чернігівщині, закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, потім продовжив навчання у Берліні, Лондоні. З 1913 р. – приват-доцент Петербурзького університету, а з 1916 – професор Пермського відділення цього ж університету. 1918 р. повернувся в Україну, в 1919-1938 рр. очолював Інститут демографії (з 1934 р. – Інститут демографії і санітарної статистики) АН УРСР. 1934 р. під час першого репресивного наступу на вчених демографів був заарештований, але відпущений. 1938 р. Інститут демографії влада звинуватила у шкідництві. М.В.Птуха був знову заарештований. За відсутністю доказів шкідництва звільнений. У 1940-1950 рр. очолював відділ статистики Інститут економіки АН УРСР. М.В.Птуха автор понад 80 праць з демографії, загальної теорії статистики, історії статистики. Великий його внесок і у галузі прикладної демографії. Серед найзначніших досліджень варто виділити такі: „Таблиці смертності для України 1896-1897”, „Смертність народностей Европейской России в конце XIX века”, „Смертність у Росії і на Україні”, „La population de l'Ukraine jusqu'en 1960” (остання праця присвячена вивченню наслідків голоду 1932-1933 рр. і Великої Вітчизняної війни).

монографії, у якій просліджуються причини і рівень смертності жінок у період пологів. Ю.О. Корчак-Чепурківський підкреслював існуючий зв'язок демографічних і соціально-економічних процесів. Цей вчений розробив також показник сумарної характеристики вікового складу населення, який дістав назву “індекс нахилу вікової піраміди”.

Серед українських демографів помітне місце займав і С.А.Томилін¹, який зосереджував свою увагу в більшій мірі на проблемі поліпшення якості населення через соціально-медичну профілактику. Він запропонував концепцію циклічності глобального демографічного розвитку.

Праці українських демографів, їхні концепції і теорії викликали увагу і жваве зацікавлення у іноземних колег. Можна зробити цілком виправданий і справедливий висновок про те, що українська демографічна наука зробила у 1920 – 1930 рр. помітний крок уперед. Однак, на жаль, наприкінці 1930-х років демографічні дослідження були припинені, а багато вчених зазнають репресій.

А на Заході 1930-ті роки ще однією темою для обговорення стає концепція демографічного переходу, яку сформулював американський демограф Уорен С. Томпсон 1929 року у своїй статті “Населення”, опублікованій в “Американському соціологічному часопису”. Проте сам термін “демографічний перехід” увів в обіг інший американський демограф Френк У. Ноутстайн в 1945 році. Проблему демографічного переходу досліджував і французький вчений А. Ландрі у своїй праці “Демографічна революція” (1934 р.), а у повоєнний час (1950 – 1970 рр.) – такі вчені, як Е. Россет, О.Я. Кваша, А.Г. Вишневецький, Л. Андерсон та інші.

¹ Томилін Сергій ... (1877-1952) – гігієніст, статистик та історик медицини. Закінчив медичний факультет Московського університету. Працював спочатку земським, а згодом – військовим лікарем. У 1919-1930 рр. – завідувач статистичного відділу Народного Комісаріату охорони здоров'я УРСР, паралельно у 1924-1934 рр. – завідувач кафедри соціальної гігієни Харківського медінституту. У 1934-1938 рр. – науковий співробітник Київського Інституту демографії та санітарної статистики АН УРСР, а в останній період свого життя – науковий співробітник Українського науково-дослідного бюро санітарної статистики. Автор понад 100 праць, зокрема серед них варто виділити такі: „Спроба санітарного опису України”, „Аборти на Україні” (у співавторстві з М.Шрейдером), „Соціальна гігієнічна оцінка дитячої смертності”, „Соціально-медична профілактика”.

Демографічний перехід – це часовий проміжок у період переходу від одного типу відтворення населення до іншого. Ця концепція ґрунтується на тезі про періодизацію демографічного розвитку, яка відповідає трьом історичним етапам суспільного розвитку – періоду привласню вальної економіки, періоду аграрного суспільства і сучасного (індустріального). Тому виділяють такі **історичні типи відтворення населення**: 1) архетип, властивий суспільству з привласню вальними формами господарювання (первісне суспільство кам'яного віку); 2) традиційний тип, притаманний аграрному суспільству. Цей тип ще називають екстенсивним, і 3) сучасний або раціональний тип чи інтенсивний.

Тісно пов'язана з концепцією демографічного переходу концепція раціоналізму, яку висунули зарубіжні демографи – французький вчений Ж. Буржуа-Піша, американський дослідник С. Енке. Ця концепція визначає теоретичні основи схеми розвитку й завершення демографічного переходу в різних країнах світу. Згідно з цією концепцією, на першому етапі демографічного переходу помітно скорочується екзогенна смертність, а відтак збільшується середня тривалість життя, а на другому етапі змінюється тип народжуваності.

Американські демографи Д. Блейк і К. Девіс, а також австралійський вчений Дж. Колдуелл заснували інший напрямок у поясненні демографічного переходу. Вони у своїх працях, опублікованих в 1950-ті роки зробили висновок, що зміна типу народжуваності залежала в меншій мірі від зниження смертності, а в більшій мірі від зміни суспільно-економічних умов, переходу до індустріального суспільства.

Демографічні дослідження в Україні у 1960-ті роки були спрямовані на вивчення трудових ресурсів та процесу їх відтворення, вивчення тривалості життя, чинників, які сприяють активному довголіттю людини.

У 1970-ті роки у центрі демографічних досліджень була проблема міграції. Адже у 1960 – 1970-ті роки здійснювалося освоєння цілинних

і перелогових земель, великі будови (різних гідроелектростанцій, БАМу), що й зумовило актуальність вивчення міграційних процесів. У 1980 – 1990-ті роки в Україні набуває розвитку теоретична демографія, з’являються монографії В.С. Стешенко – “Демографія у сучасному світі” та “Вивчення відтворення народонаселення”, виходять підручники і посібники – “Статистика населення” (С.Г. Стеценко і В.Г.Швеця), “Основи демографії” (Т. Прибиткової).

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Оцінка демографічних проблем у Стародавньому Китаї та Античній Греції.
2. Погляди вчених епохи Середньовіччя стосовно питань демографії.
3. Проблема оптимальної кількості населення у світлі праць вчених XVIII – XIX століття, оцінка аргументної бази Т.Мальтуса, сутність антимальтузіанства.
4. Значення досліджень проблеми смертності в XIX столітті. Яким змінам дали поштовх ці дослідження?
5. Демографічні дослідження у XX столітті, видатні демографи України і світу.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Боярский А.Я., Валентей Д.Н., Кваша А.Я. Основы демографии – М., 1990. – С. 20-28.
2. Енциклопедія українознавства. – Львів, 2003. – Т. 11. – С. 218 – 221.
3. Мальтус Т. Опыт о законе народонаселения // Антология экономической классики. Т. 2. – М., 1993. – 485 с.
4. Прибиткова І.М. Основи демографії. – К., 1995. – С. 33-52.
5. Прошлое и настоящее демографии. Сб. статей. – М., 1980. – 103 с.
6. Птуха М.В. Вибрані праці. – К., 1971. – 411 с.
7. Советская демография за 70 лет: из истории науки. – М., 1987. – 335 с.
8. Стеценко С.Г. Демографічна статистика. – К., 2005. – С. 14-19.

ЛЕКЦІЯ 3. ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

1. Перепис як основне джерело інформації про населення і демографічні процеси. Історія проведення переписів населення в світі і в Україні.
2. Технологія проведення переписів.
3. Мікропереписи. Вибіркові і спеціальні демографічні дослідження.
4. Метричні книги як цінне джерело вивчення демографічних процесів.

Загальний перепис населення – це єдиний процес збирання, узагальнення, оцінки, аналізу й публікації демографічних, економічних і соціальних даних усіх осіб у країні. Тільки перепис дає найповнішу, найдетальнішу демографічну картину. При ООН існує Статистична комісія, яка опрацьовує дані переписів у країнах світу і складає демографічні прогнози. Переписи відображають важливі зміни, які відбуваються у соціально-економічному і культурному розвитку населення. Переписи дають змогу прослідкувати характерні тенденції і скоригувати внутрішню політику держави.

Перші обліки населення були зумовлені необхідністю оподаткування, а також потребою у формуванні війська. Так, існують історичні відомості про такі статистичні описи в Межиріччі, Стародавньому Єгипті, Китаї, Греції і Римі. В Стародавньому Римі такі обліки населення називалися цензами. Ще у I столітті до н.е. з кожного громадянина стягувалися пожертви на храми по одній монеті в залежності статі і віку. Кількість зібраних монет різного номіналу

давала уявлення і про загальну кількість населення Риму, і про його структуру. В подальші століття проведення цензів у Стародавньому Римі набуло регулярного характеру (раз на п'ять років).

У часи раннього середньовіччя у країнах Західної Європи обліки населення теж набувають поширення. Також облік здійснювався і на українських землях. Існують документальні відомості про організований золото-ординцями облік населення Київської держави, не враховували тільки представників духовенства, які були звільнені від сплати данини.

Впродовж століть змінювалися критерії обліку. Так, до XVI століття одиницею оподаткування була земельна ділянка, якою користувалася родина. З кінця XVI століття одиницею оподаткування стає “дим”, двір. І попередній підхід, і новий не давали точної картини кількості населення. Її можна було обрахувати, визначаючи кількість осіб на один “дим”, тобто на одне сімейне господарство. До 1980-х років вчені, які займалися історико-демографічними дослідженнями брали за основу правило: один “дим” – це шість осіб. Але останнім часом ця пропорція піддається критиці. Історик, фахівець з медієвістики (історії Середньовіччя) Наталя Яковенко зауважує, що одному “димові”, двору відповідало більше осіб. Адже звичайною річчю було, коли поряд з родиною у одному дворі жили ті, хто не мав власного житла (приміром, підсусідки). Тому підрахунок чисельності населення у ті часи дає нам досить приблизну кількість.

Тільки з XVIII століття починають проводитися подвірні переписи-ревізії. Так як на зміну подвірному оподаткуванню 1718 року в Російській імперії запроваджується подушне оподаткування, виникає необхідність у персональному обліку населення. Однак одиницею оподаткування (душею) була особа чоловічої статі. Тому і ці переписи-ревізії, проведені у під російській Україні впродовж XVIII століття (в 1720-1721 рр., 1723 р., 1763-1764 рр, 1772-1773 рр.), теж не дають нам точного числа населення. Хоча, безумовно, переписи-ревізії, які у другій половині XVIII ст. почали враховувати і осіб жіночої статі, і

етнічне походження особи, антропометричні дані людини – були і є дуже цінними для наукового опрацювання. Результати ревізій були використані у працях українських вчених І.К. Кирилова, Г.В.Козицького, О.І. Рігельмана, М.М. Мотоніса. Опираючись на вищезгадані джерела і дослідження сучасні вчені твердять, що наприкінці XVIII ст. на території України мешкало близько 10 млн. осіб (7,8 млн. у підросійській і 2,2 млн. – у південно-західній частинах).

В країнах Західної Європи переписи населення теж стають регулярними. З 1749 р. – у Швеції. Проводила там переписи табельна комісія, але ці переписи не мали загального характеру. Перший загальний перепис було здійснено в США у 1790 році. А невдовзі – 1801 року – у Великобританії, Данії, Норвегії, Франції. Для опрацювання результатів перепису необхідні були спеціальні органи, тому у 1840-х роках у багатьох країнах створюються статистичні комітети. У цей час відбувається вироблення єдиної методології проведення переписів населення. Зокрема, дана проблема обговорювалася на I-му Міжнародному статистичному конгресі у Брюсселі 1853 року, на II-му – у Парижі 1855 року.

Робота над виробленням основних принципів проведення переписів продовжувалась і в подальші роки, на наступних конгресах. Так, на 8-му Міжнародному статистичному конгресі у Петербурзі 1872 року було прийнято рішення проводити загальні переписи з регулярністю раз у 10 років і враховувати дані на момент визначеної точної дати. Діяльність над виробленням статистичної методології невдовзі (з 1885 р.) зосередилась в Міжнародному статистичному інституті. Тепер переписи населення проводилися на науковій основі – за 1880-ті роки їх здійснено у світі 54, у 1890-ті – 57, а в 1900-1910 рр. – 74.

У Російській імперії довгий час проводилися локальні переписи-ревізії – в окремих регіонах або містах. Зокрема, у Петербурзі в 1861, 1862, 1864, 1869 роках, у Москві – 1871 р., у Києві – 1874 р, в Одесі – 1892 р.

Проведення одноденного перепису населення Києва 2 березня 1874 року здійснили члени Південно-Західного відділу Російського географічного товариства під керівництвом П.П. Чубинського. Проведення цього перепису мало величезне суспільне значення і призвело до неймовірного зростання громадянської активності інтелігенції. Представники цієї нової соціальної верстви, які здійснювали перепис, були вражені жахливим становищем, умовами життя робітничого населення міста. Це спонукало інтелігенцію розгорнути активну діяльність, спрямовану на підтримку нужденних верств. Перепис 1874 року дав могутній поштовх благодійницькій діяльності: виникають денні притулки для дітей робітників, сирітські будинки, товариства допомоги найбіднішим учням і студентам.

Перший Загальний перепис населення в Російській імперії було проведено 1897 року. Враховувалося населення станом на 28 січня. Здійснювався перепис протягом трьох місяців (але, зауважимо, що перший у світі загальний перепис населення в США у 1790 році тривав півтора року). Отримано було відомості про загальну кількість населення імперії, його структуру за статтю, віком, шлюбним станом, етнічним походженням. Згідно з результатами перепису в Російській імперії налічувалося 125 мільйонів 640 тисяч осіб населення, у Житомирі – 65,4 тисячі, а загалом у Волинській губернії – близько трьох мільйонів осіб.

Наступний Всеросійський перепис було проведено 28 серпня 1920 р. Але на українських землях в тих умовах, коли йшла збройна боротьба війська Директорії при підтримці Польщі за збереження незалежності УНР, перепис, цілком зрозуміло, не проводився.

Наступний, вже Всесоюзний перепис відбувся 1926 року. Тоді враховувалося населення станом на 17 грудня 1926 р. Загальна кількість населення СРСР за даними цього перепису становила 147 мільйонів 28 тисяч осіб, зокрема у Волинській окрузі – 692 тисячі 444 особи, а в Житомирі, який був центром округи – 76,6 тисячі осіб.

Перепис дав дуже багатий матеріал для опрацювання – підсумки перепису були опубліковані у 56 томах.

Проведення другого Всесоюзного перепису планувалося 22 квітня 1932 р., потім було перенесено на грудень 1933 р., потім – на січень 1935 р., а затим – на січень 1936 р. і ще раз перенесено на січень 1937 р. За результатами перепису в СРСР населення становило 162 мільйони 39 тисяч осіб. А по розрахункам демографів мало бути 180 мільйонів. Оця різниця – 18 мільйонів – втрати внаслідок голоду 1921-1922 рр., голодомору 1932-1933 рр., сталінських репресій. Влада не хотіла оприлюднювати результати перепису, який радянським керівництвом було визнано невдалим, керівників звинувачено у шкідництві й репресовано.

Наступний Всесоюзний перепис було проведено станом на 17 січня 1939 р. Особливістю його було те, що уже враховувалося не лише наявне, а й постійне населення. **Наявне населення** – це люди, які перебувають на момент перепису на конкретній території (включаючи тих, хто перебуває у гостях, відрядженні тощо). **Постійне населення** – це люди, які постійно мешкають на конкретній території. За вказівкою партійного керівництва результати перепису “підправили”, довівши кількість населення СРСР до 170 мільйонів, але, зрозуміло, це була фіктивна цифра.

Після перемоги над німецько-фашистськими загарбниками відновлюються наукові дослідження, зокрема і демографічні. Планувалося провести 1949 року новий перепис населення, але Сталін заборонив: навіщо народу знати, якою ціною була здобута Велика Перемога?

Тільки в 1959 році був здійснений черговий Всесоюзний перепис населення (станом на 15 січня), який дав багатий матеріал для наукового аналізу, а також став потужним поштовхом для розвитку різних галузей демографії, мав велике значення для планування економіки. В Житомирі мешкало, за результатами цього перепису, 105,6 тисяч громадян.

Наступні Всесоюзні переписи були проведені у 1970 і 1979 роках. **Одне з головних завдань перепису** – визначити обсяг людських трудових ресурсів. Визначалася кількість осіб працездатного віку, розподіл населення за сферами зайняття: як у галузях народного господарства, так і в особистому підсобному господарстві. Нововведенням стали питання про міграцію, причини, ціль переселення, розподіл за віковими групами тощо. Перепис засвідчив тенденцію різкого зростання чисельності міського населення. Так, станом на 1970 р. у Житомирі було 160,9 тисяч мешканців, а на 1979 р. – уже 244 тисячі.

В 1989 році було проведено останній Всесоюзний перепис (станом на 12 січня). В анкеті ввели питання про главу сім'ї, про рівень освіти членів родини, про джерела засобів існування. За результатами перепису у Житомирі налічувалося 292 тисячі мешканців, а загалом в Україні – 52 мільйони.

В грудні 2001 року було проведено перший Всеукраїнський перепис населення, і виявилось помітне скорочення кількості мешканців України – до 48 мільйонів 415,5 тисяч осіб. Кількість міських жителів удвічі перевищувала чисельність сільських мешканців.

Крім загальних переписів проводяться також **пробні переписи населення** з метою відпрацювання програмно-методичних і організаційних питань чергового перепису. Як правило, проводяться вони у довільно вибраному регіоні, демографічна структура якого загалом відображає середні показники по всій країні. Так, пробні переписи в СРСР проводилися в 1932, 1957, 1967, 1976 і 1986 роках. А в незалежній Україні – 1999 року.

До джерел вивчення відтворення населення також належать **мікропереписи** (їх ще називають мікроцензами). Це вибіркові обстеження населення, для прикладу, якоїсь окремо взятої облікової ділянки, житлового кварталу або навіть довільно обраного будинку –

головна вимога: щоб даний об'єкт для дослідження був репрезентативний для всієї країни.

Важливими для досліджень демографічного характеру є **метричні книги**. Початок їх ведення пов'язаний з необхідністю фіксації таких подій, як народження, шлюб, смерть. В Європі церковні записи в окремих парафіях почали з'являтися ще у VI столітті. А в 1563 році Тридентський собор встановив обов'язковість ведення метричних записів. У Російській імперії Петро I в 1702 р. наказав парафіяльним священикам записувати відомості про народжених і померлих. Спочатку це стосувалося священиків Москви, а з 1722 р. – по всій імперії, зокрема і у парафіях на українській території. З 1726 р. було наказано фіксувати вік померлих. З 1779 р. була введена окрема графа, куди вписували дату хрещення. 1831 року була запроваджена тричасна форма метрик (про народжених, одружених, померлих). 1838 р. було введено формуляр, який складався з таких граф: 1) зміст події (народження, хрещення, вінчання, смерть); 2) дата події; 3) становість і віросповідання; 4) місце проживання; 5) імена тих, із ким пов'язана подія.

Первинну обробку матеріалів метричних книг здійснювала консисторія, а узагальнював інформацію Синод.

Метричні книги дають нам інформацію передусім історико-демографічного характеру: про рівень народжуваності, кількість шлюбів, шлюбний вік населення, географію шлюбних міграцій, рівень смертності, диференціацію смертності за віковими і статевими групами.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Історія та мета проведення переписів населення.
2. Проведення одноденного перепису населення у м. Києві, його значення та наслідки.
3. Метричні книги як одне із важливих джерел вивчення процесу відтворення населення.

4. Результати Всеукраїнського перепису населення 2001 року.
5. Демографічна характеристика Житомирської області за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Боярский А.Я., Валентей Д.Н., Кваша А.Я. Основы демографии – М., 1990. – С. 33-41.
2. Брук С., Кабузан В. Численность и расселение украинского населения в мире // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 24-28.
3. Брук С.И. Население мира. Этно-демографический справочник. – М., 1981. – С. 239-244.
4. Населення України, 1993 р. – К., 1994. – С. 4-7.
5. Прибиткова І.М. Основи демографії. – К., 1995. – С. 55-69.
6. Стеценко С.Г. Демографічна статистика. – К., 2005. – С. 21-33.
7. Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы. – М., 1960. – С. 5-14.

ЛЕКЦІЯ 4. НАРОДЖУВАНІСТЬ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА ДЕМОГРАФІЧНА КАТЕГОРІЯ

1. Демографічне поняття народжуваності. Репродуктивна поведінка, репродуктивна установка, репродуктивна мотивація.
2. Проблема народжуваності в Україні.
3. Вимірювання народжуваності.
4. Міжнародний досвід демографічної політики щодо народжуваності.

Народжуваність – це процес народження дітей у сукупності людей, які становлять генерацію жінок, здатних до відтворення потомства. У демографії береться до уваги кількість народжених живих дітей протягом календарного року по відношенню до загальної чисельності населення.

Народжуваність прямо залежить від плідності шлюбної пари, про що свідчить показник продуктивності шлюбу – тобто середня кількість народжених дітей в одному шлюбі. Біологічно жінка може народити 12 і більше дітей, якщо це ранній шлюб і не існує внутрішньо-сімейного обмеження дітонародження. Але фактично середній показник значно нижчий. Сто – сто п'ятдесят років тому українська жінка народжувала в середньому 7 – 8 дітей, але разом з тим був високим і рівень дитячої смертності: до одного року не доживали третина, а іноді й більше дітей. Для прикладу, у сім'ї батьків М.В. Гоголя народилося 12 дітей, але 7 з них не дожили до повноліття. З розвитком медицини дитяча смертність поступово знижувалася, але бурхливі події – громадянська війна 1917 – 1921 років, труднощі життя 1930-х років, посилені ще й репресіями, депортаціями, зумовлювали утримання від народження

дітей. Друга світова війна, повоєнна відбудова теж були несприятливими чинниками для дітонародження. На початку 1960-х років в Україні жінка народжувала в середньому двоє дітей і цей рівень народжуваності утримувався до кінця 1980-х років, а потім почав знижуватися, і сьогодні цей показник становить 1,2 дитини. Коли на початку 1990-х рр. у Києві в дошкільних закладах виховувалося 130 тисяч дітей, то станом на березень 2006 р. – 70 тисяч.

Як правило, першу дитину жінка народжує у віці 19 – 25 років. Однак американські вчені вважають, що оптимальний вік для народження першої дитини – 34 роки. Професор Джон Міровські, дослідивши дані 2200 жінок, дійшов висновку, що здоровішими народжуються діти у жінок, які перетнули 30-річний рубіж. Він доводить, що до 22 років розв'язуються основні проблеми зі здоров'ям і в наступні 12 років вони практично не турбують людину, а потім починається старіння організму. Якщо у 34 роки жінка народжує дитину, її організм мобілізується і омолоджується. Однак його колега Сесилія Пайпер з Оксфордського університету не зовсім згодна з твердженнями Джона Міровські, зауважуючи, що після 30 років у жінок починає знижуватися фертильність. І навіть якщо вдасться народити без ускладнень першу дитину, то до 37 – 38 років буде дуже важко зачати другу. Українські вчені також в основному поділяють цю думку. Пізнє народження дитини впливає і на загальний рівень народжуваності – у таких сім'ях, як правило, обмежуються однією дитиною.

На рівень народжуваності негативно впливає і переривання вагітності. За даними Міністерства охорони здоров'я в Україні щороку здійснюється близько 200 тисяч абортів (але в цю кількість не включено відомості приватних клінік і дані про підпільні аборти). В Європі досі немає однозначного ставлення щодо заборони або дозволу на штучне переривання вагітності. Заборонені аборти у Польщі, Іспанії, Португалії. В Ірландії дозволені лише у тому випадку, коли є

загроза життю матері, у Туреччині – при умові спільної згоди подружжя. Частково заборонити аборти можуть у Росії. До Держдуми подано законопроект, який не дозволяє роботи їх замужній жінці без згоди чоловіка.

На рівень народжуваності впливають репродуктивна мотивація, репродуктивна установка і репродуктивна поведінка.

Репродуктивна мотивація – це сукупність чинників, які спонукають особу, подружжя до народження певної кількості дітей. Виділяють такі види репродуктивних мотивів, як: економічні, соціальні, психологічні.

Репродуктивна установка – це психологічний регулятор поведінки, яка виявляє ставлення особи, подружжя до народження певної кількості дітей. Значною мірою репродуктивна установка залежить від того, скільки дітей було у родині членів шлюбної пари.

Репродуктивна поведінка – це система дій та відносин, яка опосередковано впливає на рішення особи народжувати чи ні дитину. Репродуктивна поведінка формується і реалізується під впливом таких чинників, як: умов та рівня життя особи, сім'ї; усвідомленої потреби в дітях. Виділяють такі три типи репродуктивної поведінки: 1) багатодітна (коли є усвідомлена потреба у 5 і більше дітях); 2) середньодітна (коли сім'я бажає мати 3 – 4 дитини); 3) малодітна (коли родина, жінка вважає за можливе мати 1 – 2 дитини).

Економічні мотиви до народження дитини передбачають зміцнення добробуту сім'ї, одержання пільг тощо. Соціальні мотиви – це намагання продовжити рід, або зберегти чи підвищити свій соціальний статус. Психологічні мотиви – це бажання піклуватися про рідну людину, прагнення продовжити себе в дітях, зміцнити дитиною, дітьми шлюб, турбота про те, щоб не залишитися на старості самотніми.

На багатодітну репродуктивну поведінку більшою мірою впливають економічні мотиви, на середньодітну – соціальні мотиви, а на малодітну – психологічні.

Економічні мотиви відігравали значну роль до початку ХХ століття. В аграрній державі. Якою була Росія, а в її складі й Україна, діти змалку допомагали батькам по господарству, а утримання дітей в незначній мірі відбивалося на матеріальному становищі родини. З часом виробнича функція сім'ї, яка зумовлювала необхідність у більшій кількості дітей, поступово втрачає своє значення, і пріоритетними стають соціальні та психологічні мотиви.

Свою роль зіграла і боротьба жінок за рівні права з чоловіками. Бажання реалізувати себе зумовлювало жінок утримуватися від народження кількох дітей, обмежившись однією дитиною, або взагалі не народжувати.

Історичний документ (з книги „Обозрение Волынской губернии за 1907 год»):

Естественное движение населения въ 1907 г. выразилось слѣдующими данными: родилось младенцевъ мужскаго пола 81389, женскаго пола 75497, а всего 156886, умерло: мужчинъ – 42817, женщинъ – 39134, а всего – 81951. Число родившихся мальчиковъ превышаетъ число родившихся дѣвочекъ на 5892 чел.

На одинъ день случаевъ рожденій приходилось 429, а смертей – 224.

Ихъ числа родившихся в 1907 году было: двойней – 2846 и тройней – 20. Мертворожденныхъ было – 88, внѣбрачнорожденныхъ – 2960.

Процентъ внѣбрачныхъ рожденій составляетъ около 1,9% общаго числа всехъ рожденій.

Браковъ въ 1907 г. Было заключено 29487; на 10000 жителей губернии приходится около 82 браковъ. Въ день въ среднемъ заключалось 81 бракъ.

Отже, багатодітність як демографічне явище відійшла у минуле. І нині ми констатуємо явище внутрішньосімейного регулювання народжуваності, усвідомленого обмеження дітонародження. Порівняймо: у 1965 році в школах УРСР навчалось 8 мільйонів 300 тисяч дітей, а в 2006 році – на 5 мільйонів менше. У радянський час багатодітних матерів відзначали почесними званнями і нагородами¹. В Україні, де виразно прослідковується процес депопуляції, для розширеного відтворення населення необхідно підвищити середню кількість народжених дітей в одній сім'ї до трьох.

¹ Звання «Мати-героїня» почали присвоювати з 1945 р. за народження і виховання 10 і більше дітей, за умови, що остання дитина досягла віку одного року. Матерів, які народили і виховували 9 дітей, нагороджували орденом «Материнська слава» I ступеня, а матерів, які народили і виховували 8 або 7 дітей – відповідно II і III ступенів. Для матерів, які народили і виховували 6 або 5 дітей, передбачена була інша відзнака – «Медаль материнства» I або II ступеня.

Нині звання «Мати-героїня» присвоюється за народження і виховання більше п'яти дітей (враховуються, однак, і всиновлені). 2007 року Указом Президента України В.А. Ющенко це звання присвоєно 255 жінкам України.

Адже за переписом 2001 року в Україні кількість населення становила 48 мільйонів 415,5 тисячі осіб. За один місяць населення України скорочується в середньому на 28 тисяч осіб і на квітень 2007 р., становить вже тільки 46 мільйонів 590 тисяч осіб. Протягом 2006 р. в Україні народилося 462732 людини, а померло – 758118. Тільки за січень-лютий населення нашої держави зменшилося на 58 тисяч 614 осіб (за даними Державного комітету статистики). На десять народжених дітей в Україні припадає 18 померлих осіб. Першого вересня 2006 р. до першого класу пішло загалом 380 тис. школярів – це на 17 тисяч менше, аніж у попередньому 2005 р.

Таблиця 1

Народжуваність, смертність та природний приріст населення України

Показник	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Кількість народжених								
- всього	762,8	657,2	792,9	385,1	376,5	390,7	408,6	427,3
- у міських поселеннях	516,2	442,8	308,4	238,0	237,3	248,9	266,4	284,4
- у сільській місцевості	246,6	214,4	184,5	147,1	139,2	141,8	142,2	142,9
Кількість померлих								
- всього	617,6	629,6	792,6	758,1	746,0	754,9	765,4	761,3
- у міських поселеннях	333,3	357,1	476,4	457,1	450,4	454,4	459,9	460,5
- у сільській місцевості	284,3	272,5	316,2	301,0	295,6	300,5	305,5	300,8
Природний приріст населення								
- всього	145,2	27,6	-299,7	-373,0	-369,5	-364,2	-356,8	-334,0
- у міських поселеннях	182,9	85,7	-168,0	-219,1	-213,1	-295,5	-193,5	-176,1
- у сільській місцевості	-37,7	-58,1	-131,7	-153,9	-156,4	-158,7	-163,3	-157,9

В Україні понад 80 шкіл, де навчається менше десяти дітей. В нашій країні через цілковите спустіння щороку зникає 4 – 5 сіл. Усього сіл, яких очікує подібна доля найближчим часом – близько 220: тут живуть тільки люди пенсійного віку (100 – 200 осіб), молоді немає. На Житомирщині таких сіл – 15. Навіть у Житомирі порівняно з 1990 роком кількість населення скоротилась з 302 тисяч до 280 тисяч (у 2006 р.). Інститут демографії НАН України прогнозує, що до 2050 року населення України скоротиться до 36 мільйонів осіб, а прогнози ООН та Міжнародного інституту системних досліджень в Австрії ще більш невтішні.

*Природний рух населення у Житомирській області
за січень-серпень 2006 року, осіб¹*

	Кількість народжених		Кількість померлих		Природний приріст (+), зменшення (-)	
	січень-серпень 2006 р.	січень-серпень 2005 р.	січень-серпень 2006 р.	січень-серпень 2005 р.	січень-серпень 2006 р.	січень-серпень 2005 р.
Житомирська область:	9083	8596	16353	16903	-7270	-8307
- міські поселення	5314	5030	7172	7332	-1858	-2302
- сільська місцевість	3769	3566	9181	9571	-5412	-6005
- м. Житомир	1798	1757	2116	2304	-318	-547

Тому, щоби добитися позитивного приросту населення, збільшено розмір матеріальної допомоги матерям при народженні дитини. Це дало певний результат: якщо 2000 р. народилося 385,1, то 2006 р. – вже 462,7 тис. дітей, 2007 р. – 472 тис., а 2008 р. – вже 500 тис. дітей. Однак, аби досягти мети, забезпечити розширене відтворення населення, необхідний комплекс заходів – тільки тоді можна розраховувати на успіх.

Для опрацювання статистичних даних про народжуваність розроблено дуже багато прийомів демографічної статистики. Для аналізу народжуваності опорними даними є співвідношення кількості новонароджених до загальної кількості населення або до загальної кількості жінок, або одружених чи інших груп населення. На основі співвідношення кількості новонароджених до загальної кількості населення виводять коефіцієнт народжуваності, що в основному характеризує процес репродукції населення. Однак при такому підході вимірювання народжуваності не враховується статеві-вікова структура населення. Точнішу характеристику дають інтервальні коефіцієнти народжуваності – це кількість новонароджених, для прикладу, на одну тисячу жінок певного вікового інтервалу (може братися до розгляду п'ятирічний віковий інтервал або навіть річний, але це значно

¹ Статистичний бюлетень за січень-вересень 2006 р. – Житомир, 2006. – С. 92.

утруднює опрацювання даних, однак точніше відображає інтенсивність дітонародження).

Нині часто використовують сумарний коефіцієнт народжуваності – це сума вікових коефіцієнтів народжуваності. Він відображає середню кількість народжень у однієї жінки за її життя, враховуючи показники народжуваності у тій чи іншій віковій групі.

Показники народжуваності сигналізують про скорочення чи збільшення населення і спонукають до корекції демографічної політики в державі.

Зниження рівня народжуваності та старіння населення характерне не лише для України, а й для всієї Європи. Тому там починають бити на сполох, намагаючись усіма засобами стимулювати народження нових громадян. У Росії жінкам, які народжують другу дитину й більше, виплачують 250 тис. рублів (трохи більше як 50 тис. грн.) так званого материнського капіталу. В Естонії мамам півтора роки платять “батьківську” зарплату, що дорівнює стовідсотковому щомісячному заробітку, а ще видають дитячу допомогу на малюка: до трьох років – 60 євро, з чотирьох до вісімнадцяти років – 20 євро на місяць. У Німеччині перші 14 місяців батьки одержують 67% від останньої зарплати того, хто сидить із дитиною (максимально – 1800 євро, мінімально – для тих, котрі до народження дитини не працювали, – 300 євро). У Швеції щомісячна допомога всім дітям – 85 доларів, дітям із неповних сімей – 117 доларів. Як і в Англії, допомогу виплачують до 16 років або до закінчення дитиною гімназії.

У Франції, незважаючи на досить високий порівняно з іншими європейськими країнами рівень народжуваності (1,9 дитини на подружню пару), запроваджена ціла система заохочення народжуваності і підтримки матерів. Великою мірою на формування демографічної політики впливає французький національний союз сімейних асоціацій. Нині ця організація домагається, щоб держава виплачувала грошову допомогу, еквівалентну сумі 700 фунтів стерлінгів на місяць жінкам, які мають трьох дітей. Це удвічі більше

виплачуваної зараз максимальної матеріальної допомоги жінкам-матерям. Нині батьки трьох дітей у Франції одержують щомісячну грошову допомогу на родину, еквівалентну 200 фунтам стерлінгів; щорічну допомогу в сумі, еквівалентній 200 фунтів стерлінгів на придбання шкільного приладдя, їм надаються знижки при оплаті проїзду потягом та автобусом. Жінки одержують грошову допомогу на першу дитину протягом шести місяців, а на другу – протягом трьох років. Нова допомога виплачуватиметься протягом року будь-якій матері, яка після народження третьої дитини захоче залишитися вдома. Французька влада розраховує, що ці заходи сприятимуть зростанню народжуваності.

Разом з тим, в деяких країнах проблему становить високий рівень народжуваності. Тому з метою обмеження народжуваності 1952 року в індійському місті Бомбеї було утворено міжнародну федерацію планування сім'ї. Нині діяльність цієї організації спрямована на надання допомоги 1,5 мільярда молодим людям у світі (переважно це просвітницька діяльність щодо користування контрацептивами). Тільки за період з 1951 по 1981 рр. населення Індії зросло з 361 мільйона осіб до 685 мільйонів, а нині вже налічується один мільярд п'ятдесят тисяч жителів (станом на початок 2006 року). Хоча в Індії й досі переважає сільське населення, однак прослідковується виразна тенденція стрімкого зростання міст. Для прикладу, у місті Мумбаї мешкає 17 мільйонів осіб, у Колкаті – 14, у Делі – 13 мільйонів. Які причини швидкого зростання чисельності населення Індії? По-перше, це зумовлено умовами життя і традиціями. Так як багато регіонів Індії знаходяться у зонах, де виникають природні катаклізми, що призводять до великих руйнувань і жертв, високий рівень народжуваності компенсує людські втрати. До того ж, робоча сила, особливо чоловіча, дуже потрібна у цих регіонах. В індусів прийнято, коли сім'я нареченої повністю оплачує весілля і, окрім того, дає великий посаг. Тому у сім'ях бажають народжувати саме хлопчиків. Появу на світ дівчинки індуси сподіваються компенсувати

народженням хоча б ще двох хлопчиків. По-друге, важливу роль відіграють релігійні і суспільні норми, які забороняють контроль над народжуваністю. Індійське суспільство засуджує тих, хто не перебуває у шлюбі, бути одруженим – це одна з ознак добропорядності. По-третє, жінки в Індії рано вступають у шлюб, тому мають тривалий репродуктивний вік, який дозволяє народити за подружнє життя значну кількість дітей. Індійська жінка переконана, що основна мета її життя – народжувати і виховувати дітей. Індійський уряд намагався контролювати народжуваність. З 1951 року було заплановано п'ятирічні плани народжуваності. У пологових будинках агітували не народжувати нових дітей, а з 1960-х років уряд запровадив розповсюдження серед населення контрацептивів і протизаплідних засобів, чоловіків заохочували до стерилізації. Але такі заходи не могли переламати суспільні традиції і мораль. З 1976 року в Індії почали здійснювати національну політику регулювання населення, у школах вводяться спеціальні курси з планування сім'ї. Це все почало поєднуватися і з примусовими методами. Індіра Ганді, яка вважала зростання народжуваності головною національною загрозою і основною причиною поширення бідності, запровадила кампанію стерилізації (1975 – 1977 рр.). Так як добровільно на це ніхто не погоджувався, влада організувала облави на міських жебраків, безпритульних, найбідніших мешканців сільської місцевості. Такі дії дестабілізували і політичну, і економічну ситуацію в країні, тому примусові методи регулювання дітонародження припинили. Уряд запровадив грошову компенсацію за відмову від народження дитини, а також за добровільну стерилізацію (в сумі, яка дорівнювала вартості, наприклад, велосипеда або дешевого одягу). Через таку маловартісну компенсацію дана політика ефективного результату не дала – на стерилізацію погоджувалася тільки частина бідних селян літнього віку, а також місцеві жебраки. Тому влада в Індії розширила систему соціальних пільг для бажаючих здійснити цю операцію. У 2000 році подружжя, яке вже має двох дітей і погодиться на стерилізацію,

забезпечуються безплатним страхуванням усіх членів сім'ї. Державні службовці за умови, що у них лише одна-дві дитини, одержують надбавки до зарплати і бонуси, а вийшовши на пенсію – ще й підвищене пенсійне забезпечення. Жінки, які мають мало дітей, також одержують заохочення. Нині розглядається можливість надавати освітні і робочі квоти сім'ям, які мають тільки одну дитину. Уряд при допомозі національної комісії з народонаселення розробив соціодемографічну програму до 2010 року, яка передбачає початкову освіту для всіх, зменшення випадків раннього одруження дівчат і, разом з тим, скорочення дитячої і материнської смертності шляхом загальної імунізації населення, покращення медичної допомоги та ін. У Китаї завдяки політиці регулювання народжуваності за останні 30 років загальнонаціональний коефіцієнт народжуваності знизився з 5,8 відсотка (на початку 1970-х рр.) до 1,8 відсотка (нині).

Демографічний вибух характерний не тільки для Індії, а також для Китаю, країн Південної Америки, Азії та Африки. Зокрема, народжуваність в Африці в період 1985 – 1990 рр. переважала народжуваність у Європі в 3,5 рази. Щоправда, і смертність в Африці найвища у світі. Тому у країнах Африки політика регулювання процесів відтворення народонаселення здійснюється у зв'язку із соціально-економічною політикою. І взагалі, демографічна політика може бути успішною тільки при поєднанні розвитку освіти, охорони здоров'я і соціального захисту.

Дивовижно, але факт:

✦ Мешканка села Великі Вергуни на Луганщині Євдокія Тимофіївна Глушкова, яка народилася в 1943 році, вийшла заміж у 17 років і народила 17 дітей. Прожила Є.Т.Глушкова 109 років.

✦ Найбагатодітнішими родинами сьогодення є сім'ї Йосипа Тихоновича і Софії Мусіївни Мень (вони народили і виховали 13 синів і 5 дочок), які мешкають у селі Карпилівці Ківерцівського району Волинської області; та Михайла і Галини Чернобаїв з села Підгір'я Бродівського району Львівської області, які народили і зростили 9 синів і 9 дочок. 18-ту дитину Галина народила у віці 46 років.

✦ Найбагатодітнішим селом в Україні є с. Бірки у Волинській області. Наприкінці 1990-х років тут налічувалося близько 40 матерів-героїнь. Найбагатодітніша серед них Ганна Федорівна Савчук, яка народила 14 дітей.

✦ В 1993 році в одному із сіл Коропського району одружилися 17-річний Олексій і 14-річна Віра. Того ж року у них народилася донька, а наступного року – ще двійня.

- ✦ В Україні наймолодшою матір'ю стала Марія Федіна з села Охлопова Горохівського району Волинської області. 24 квітня 1997 р. у віці 12 років і 8 місяців вона народила сина вагою 3100 г. Тоді юна мама навчалася у 6 класі місцевої школи.
- ✦ Найстарішою матір'ю в Україні стала мешканка Т. м. Підволочиська Тернопільської області, яка 1960 р. народила дитину у віці 50 років.
- ✦ У 2006 році у Лондоні 11-річна чорношкіра дівчинка (уродженка африканської країни Сомалі) народила хлопчика.
- ✦ У 2006 році 38-річна американка Елойса Васкес, яка сама вагою 18 кілограмів і зростом в 91 сантиметр народила дитину (хлопчика).
- ✦ У госпіталі Спарроу міста Лансінг (штат Мічиган) протягом 32 годин народилося шість пар близнюків.
- ✦ 9 січня 2001 р. мешканка Львова Олена Шпачина народила одразу чотирьох дітей – одного хлопчика і трьох дівчаток. Загалом четверня та заважили 8,35 кг. А сама мама мала вагу всього лише 50 кг.
- ✦ 1999 року у Львові народилася дівчинка вагою тільки 600 г, а в 1996 р. у місті Стрії Львівської області народилася дівчинка ще з меншою вагою – 500 г. Завдяки піклуванню медиків і створеним належним умовам діти вижили.
- ✦ У травні 2007 р. у родині Вілігурських, яка мешкає на Волині, народився син вагою 6 кг 930 г і зростом 65 см.
- ✦ Село Велика Копаня Виноградівського району на Закарпатті унікальне: тут протягом 1990-х років народилось одинадцять пар близнюків.
- ✦ Єдина держава, у якій протягом 1983 року не зареєстровано жодного народження – Ватикан.
- ✦ Онук жительки Єкатеринбурга Катерини Захарової з'явився на світ через два роки після смерті свого батька. Дев'ять років його сперма зберігалася у криобанку клініки Тель-Авіва (Ізраїль). Мати цього чоловіка знайшла жінку, яка погодилася за грошову винагороду стати сурогатною матір'ю і народити для неї онука.
- ✦ 60-річний мешканець Об'єднаних Арабських Еміратів Даад Мохамед Рахман має 78 дітей (станом на 2009 р.).
- ✦ 44-річна румунка Лівія Іонче у 2009 році народила 18-ту дитину.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Причинно-наслідкова зумовленість формування репродуктивної мотивації, репродуктивної установки і репродуктивної поведінки.
2. Види репродуктивних мотивів, властивих певним історичним періодам.
3. Досвід зарубіжних країн у проведенні демографічної політики, спрямованої на підвищення рівня народжуваності.
4. Способи статистичного аналізу народжуваності.
5. Проблема народжуваності в Україні.
6. Прогностичні оцінки щодо рівня народжуваності в країнах світу у найближчому майбутньому.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондарская Г.А. Рождаемость у народов СССР // Сто наций и народностей. – М., 1985. – С. 19-30.
2. Боярский А.Я., Валентей Д.Н., Кваша А.Я. Основы демографии – М., 1990. – С. 52-73.
3. Бовкун С. Порожні села // Експрес. – 2006. – 14 липня.
4. Воспроизводство населения и демографическая политика в СССР. – М., 1972. – С. 50-52.
5. Іванюта Л. Проблеми народжуваності: аспекти сімейні та соціальні // Урядовий кур'єр. – 2005. – 22 жовтня. – С. 3.
6. Ігнат'єв П. Демографічний вибух в Індії // Політика і час. – 2005. – № 3. – С. 78-95.
7. Капица С. Глобальная демографическая революция // Международная жизнь. – 2005. – № 11. – С. 91-105.
8. Кваша Е.А., Харьковская Т.Л. Международное обследование семьи и рождаемости в Европе // Вопросы статистики. – 2002. – № 11. – С. 21-29.
9. Прибиткова І.М. Основы демографії. – К., 1995. – С. 140-163.
10. Хоменко А.П. Семья и воспроизводство населения. – М., 1980. – С. 48-63.

ЛЕКЦІЯ 5. ШЛЮБ ТА СІМ'Я

1. Демографічні поняття шлюб, сім'я, шлюбність.
2. Шлюбний ринок, шлюбне коло, шлюбний вибір.
3. Етапи (фази) розвитку сім'ї.
4. Вимірювання шлюбності. Проблема шлюбності в Україні.
5. Розлучення.

Сім'я – це один із головних об'єктів демографічної політики. Основу сім'ї створює шлюбний союз чоловіка і жінки. Демографія вивчає різні аспекти, пов'язані зі створенням та існуванням сім'ї. Зокрема, досліджує народжуваність у шлюбі, частоту укладання шлюбу особами різної статі і віку, тривалість шлюбу тощо.

Процес утворення шлюбних пар демографи називають шлюбністю. **Шлюбність** – це головний чинник формування родин і зміни родинної структури населення, один з важливих чинників народжуваності.

В демографії існує категорія **шлюбного стану** стосовно відношення до шлюбу. В зв'язку з цим виділяють такі групи осіб: 1) ті, хто ніколи не перебував у шлюбі; 2) ті, хто перебував у шлюбі; 3) овдовілі і 4) розлучені. Об'єктом демографічного дослідження можуть бути ті, хто перебуває у другому, третьому шлюбі, у зареєстрованому чи громадянському шлюбі.

Одруження (шлюбність), розлучення, овдовіння у сукупності своїй становлять процес відтворення шлюбної структури населення. Показники шлюбності великою мірою залежать від існуючого шлюбного ринку, шлюбного кола, а відтак і наявності шлюбного вибору.

Шлюбний ринок – це співвідношення чисельностей різних груп шлюбоздатного населення. Найкраще, коли існує приблизно рівна пропорція кількості потенційних шлюбних партнерів на шлюбному ринку. Значне порушення такої пропорції має негативні наслідки. Станом на 2006 рік в Україні на 1000 жінок припадає 858 чоловіків. І чим старша вікова група, тим менша частка у ній чоловіків (хоча серед новонароджених пропорція: 106 хлопчиків – 100 дівчаток, однак до 20-річного віку ця пропорція вирівнюється і надалі поступово змінюється у бік зменшення кількості чоловіків).

В залежності від існуючої кількості потенційних шлюбних партнерів у кожної людини утворюється своє **шлюбне коло** відповідно віку, рівня освіти і особистих оціночних вимог до майбутнього чоловіка (дружини). Якщо людина не створила сім'ю у віці 20 – 24 роки, її шлюбне коло звужується. Тому вона вимушена розширювати його, вводячи тих потенційних партнерів, яких раніше вона відкидала. Тобто людина уже послаблює свої вимоги до можливого майбутнього чоловіка (дружини). Або, щоб розширити шлюбне коло, людина переїздить із сільської місцевості у місто, активізує своє громадське життя, вдається до послуг шлюбних агенцій тощо.

Критерії шлюбного вибору з віком зазнають змін. У ранньому шлюбному віці виразно пріоритетним, безумовно, є антропологічний критерій; у більш пізньому шлюбному віці на перше місце виходять економічний, соціальний, культурний критерії.

Згідно з українським законодавством, шлюбний вік для жінок – з 17 років, а для чоловіків – з 18 років. У минулому, в часи Київської держави, керувалися візантійським правом, за яким мінімальний вік нареченого був 15 років, а нареченої – 12 – 13 років. Відомий приклад одруження 14-річної Євпраксії, онуки Володимира Мономаха, з візантійським царевичем Олексієм (в 1122 році).

За французьким законодавством у шлюб можуть вступати чоловіки з 18 років, а жінки – з 15 років (але на це має бути одержана згода батьків), а по досягненні віку 25 років (чоловіком) і 21 – жінкою,

така згода необов'язкова. За німецьким законодавством шлюбний вік для чоловіків настає з 21 року, а для жінок – з 16 років, і теж до досягнення повноліття вимагається згода батьків. Своєрідною особливістю є існування заручення-договору, що передуює укладенню шлюбу, у якому вони зобов'язуються дотриматися свого слова і одружитися.

Бажання чи відсутність намірів знайти шлюбного партнера визначають два види **шлюбної поведінки**: активну і пасивну. На рівень народжуваності також впливає **статева поведінка** людини – ця поведінка може бути активною чи пасивною стосовно ведення регулярного статевого життя. Вирізняють також два види **репродуктивної поведінки**: пасивна – це невтручання у природний процес продовження роду, активна – передбачає контроль над процесом продовження роду, із застосуванням контрацептивів для запобігання небажаного дітонародження.

У сукупності шлюбна, статева і репродуктивна види поведінки є складовими елементами **демографічної поведінки**.

Людина, вступаючи в шлюб, переходить в іншу категорію шлюбного стану. Перебування у шлюбі визначає і **сімейний стан** людини.

Сім'я (родина) – це соціальна інституція, яка забезпечує відтворення населення. Виділяють такі **типи сімей**:

- проста – це одна шлюбна пара з дітьми, які самі ще не вступили у шлюб, або один з батьків із дітьми, або одне лише подружжя;
- складна – це сім'я, яка складається з кількох поколінь кровно споріднених членів, які теж перебувають у шлюбі і живуть в одному помешканні, ведучи спільно господарство;
- інші сім'ї – сім'ї, які не можна віднести ні до першого, ні до другого типу.

Сім'я, де наявні батько та мати і діти (або одна дитина), які не перебувають у шлюбі – є повною, а коли є тільки один з батьків – неповна.

У кожній родині є глава сім'ї. У минулому тільки глава сім'ї міг брати участь у сільському сході. Як правило, це був член родини 0 господар, якого найближча рідня визнала своїм авторитетом, годувальником, якому і ввірялися представницькі повноваження від сім'ї. У випадку, коли чоловік перебував у довготривалих заробітках, главою сім'ї визнавалася його дружина з відповідним правом участі у сільському сході. Картина, коли у сільському сході брала участь велика кількість жінок, була типовою для сіл, звідки чоловіки масово відправлялися на заробітки. Нині статус глави сім'ї має неформальний характер, а в останні роки, коли проводився перепис у США, Франції, Великобританії, згідно з рекомендаціями ООН, категорія глави сім'ї не визначалася. А у Німеччині, Італії, Швейцарії відсутнє взагалі юридичне поняття “глава сім'ї”. У деяких країнах з тоталітарним режимом, для прикладу, нині у Північній Кореї, державною владою можу бути визнано у директивному порядку главою сім'ї дитину з покладенням на неї обов'язку контролювати батьків. Подібні прецеденти були в СРСР у перші два десятиріччя радянської влади.

Кожна сім'я у своєму розвитку проходить ряд етапів, або фаз – це називають **життєвим циклом сім'ї**:

- 1) укладення першого шлюбу (створення сім'ї);
- 2) початок дітонародження (поява першої дитини);
- 3) завершення дітонародження (народження останньої дитини);
- 4) утворення “порожнього гнізда” (коли діти створили вже свої сім'ї);
- 5) кінець існування сім'ї (у випадку овдовіння).

У минулому селянська сім'я в Україні складалася найчастіше з трьох генерацій. Так як селянство становило понад 80% усього населення України, тому даний тип сім'ї був домінуючим. Але з другої половини ХІХ століття відбувається процес дезінтеграції селянської родини. Значною мірою це було зумовлено скасуванням кріпацтва і швидким розвитком капіталістичних відносин, удосконаленням сільськогосподарської техніки. Столипінська аграрна реформа, яка

розпочалася 1906 року, зруйнувала сільську общину і полегшила виділення молодій сім'ї в окреме господарство з одержанням своєї частки землі. Подальша індустріалізація і урбанізація поглибили процес розпаду колишньої структури сім'ї. В 1920-1930-ті роки домінуючою стала родина, яка складалася з двох генерацій – батьків і дітей – таку сім'ю ще називають нуклеарною, тобто простою. Даний тип сім'ї характерний і для нашого часу.

Дослідження процесу відтворення населення передбачає вивчення шлюбності. Існують різні підходи до визначення рівня шлюбності. Або визначають **загальний рівень шлюбності** – тобто відношення кількості тих, хто перебуває у шлюбі до чисельності осіб шлюбоздатного віку (Шлюбоздатний вік – це часовий період з 17 /для жінок/ і 18 /для чоловіків/ до 50 років). Або визначають рівень шлюбності в окремих вікових групах – частку тих, хто перебуває у шлюбі. Сума усіх вікових коефіцієнтів становить сумарний коефіцієнт шлюбності.

Важливими для демографічного аналізу є показники середньої кількості заключення шлюбу серед тих, хто перебував чи перебуває у шлюбі; показники середньої тривалості періоду перебування у шлюбі; показники кількості осіб, які ніколи не були пошлюблені.

В Україні протягом 2005 року було укладено 332 тисячі шлюбів, що на 54 тисячі більше, ніж у 2004 р. (візьмемо до уваги, що це був високосний рік), але на 39 тисяч менше, ніж у 2002 р. Нині прослідковується тенденція до збільшення кількості шлюбів. Так, за січень-лютий 2006 року одружилося 40 тисяч пар молодят, тоді як за аналогічний період минулого року – 37 тисяч. У Києві протягом 2006 року на весільний рушник стали 8500 пар, що на 7% більше, ніж у 2005 році. Найбільшу питому частку становлять наречені, яким по 20-24 роки, але характерна тенденція до збільшення середнього шлюбного віку – за десять останніх років він зріс на півтора роки.

У 40 відсотках шлюбів – це одруження ровесників. Тільки 10 відсотків шлюбів укладаються між старшою дружиною і молодшим чоловіком.

7 відсотків українських сімей не реєструють шлюб (це за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.). Такі шлюби ще називають консенсуальними, їх кількість останнім часом помітно зростає, особливо у групі осіб наймолодшого шлюбного віку. Хоча законодавством України (Кодексом про шлюб і сім'ю) передбачено вступ у шлюб для жінок з 17 років, 9 відсотків сільських наречених мають 17 і менше років (у містах наречених такого віку – три відсотки).

75 відсотків шлюбів в Україні – це перше одруження. Повторно одружуються близько 20 відсотків жінок і 23 відсотки чоловіків.

Таблиця 1

Шлюби та розлучення в Україні

Показник	Роки							
	1985	1190	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Кількість зареєстрованих шлюбів, тис.	489,9	482,8	431,7	274,5	309,6	317,2	371,0	278,2
На 1000 наявного населення	9,6	9,3	8,4	5,6	6,4	6,6	7,8	5,9
Кількість зареєстрованих розлучень, тис.	183,4	192,8	199,3	197,3	181,3	183,5	177,2	173,2
На 1000 наявного населення	3,6	3,7	3,8	4,0	3,7	3,8	3,7	3,6

Близько 800 українок щороку одружуються з іноземцями та виїжджають за кордон. Це дані Міністерства юстиції. 80% цих жінок мають вищу освіту, здебільшого економічну. Пари зазвичай формуються через шлюбні агенції. Лише у Києві таких закладів близько сімдесяти. Кожен із них має сайт в Інтернеті, де чоловіки та жінки розміщують свої анкети. За послуги агенції – організацію зустрічі, перебування та проживання в Україні – платять чоловіки. Для іноземців це коштує від 5 до 50 тис.грн. Найбільше українських жінок виходить заміж за американців та європейців. Однак наявна також тенденція поступового зменшення кількості одружень з іноземцями.

Таких шлюбів у 2000 р. було укладено 864, у 2001 р. – 813, у 2003 р. – 779, а у 2004 р. – 730.

Американські медики дійшли висновку, що парубкування небезпечніше за параліч, діабет, рак та радіацію разом узяті. Лікарі оцінювали стан здоров'я неодружених та одружених чоловіків віком від 18 до 45 років. І з'ясували, що чим триваліше парубоцьке життя, тим негатівніше воно впливає на психічне здоров'я. Якщо одружений чоловік до 45 літ дратівливий, відлюдкуватий і не впевнений у собі тільки в 14% життєвих випадків, то серед неодружених такі симптоми спостережено у 93 відсотках. Удвічі частіше в неодружених – простатит, учетверо – статеві розлади.

За останні десять років (1995 – 2005 рр.) середня тривалість шлюбу в Україні збільшилася на 2,4 роки і становить нині 11,64 роки. Розлучається кожне третє подружжя. Кожна шоста сім'я – неповна. Тільки за січень-березень 2007 р. в Україні розлучилося 35553 подружні пари. А згадаймо, що в минулому розлучення в українській сім'ї було дуже рідкісним явищем.

Таблиця 2

Кількість зареєстрованих шлюбів та розлучень у Житомирській області за січень-серпень 2006 року¹

	Зареєстровано шлюбів		Зареєстровано розлучень	
	січень-серпень 2006 р.	січень-серпень 2005 р.	січень-серпень 2006 р.	січень-серпень 2005 р.
Житомирська область:	6153	5702	3274	3275
- міські поселення	4153	3767	2249	2244
- сільська місцевість	2000	1935	1025	1031
- м. Житомир	1544	1447	801	824

Розлучення – це розпад подружньої пари внаслідок розірвання шлюбу. До XIX – XX століть випадків розлучення було дуже мало –

¹ Статистичний бюлетень за січень-вересень 2006 р. – Житомир, 2006. – С. 101.

адже це засуджували релігійні норми і суспільна мораль. Якщо допускалося розлучення, то тільки як покарання за зраду одного з членів подружжя. На початку ХХ століття у деяких європейських країнах, зокрема Швеція, набуває поширення такий вид розірвання шлюбу, як розлучення-крах. Він оберігав ініціатора розлучення від перспективи бути об'єктом насмішок, дозволяючи йому не оприлюднювати гріх, як правило, зраду свого шлюбного партнера. Достатньо було навести докази того, що подальше подружнє життя неможливе. Також певний час, у першій половині ХХ століття у європейських країнах допускалося розлучення-зцілення. У випадку, коли один з членів подружжя потерпав, без власної вини, від того, що його шлюбний партнер одноосібно емігрував або захворів на розладнання психіки чи занедужав на якусь іншу невиліковну хворобу, дозволялося розлучення, щоб дати можливість невинному в цьому знайти щасливішу долю з іншим і змарнувати своє життя.

З 1970-х років у європейських країнах набуває поширення розлучення-підтвердження. Воно звільняє шлюбних партнерів від необхідності оприлюднювати які-небудь докази неможливості подальшого подружнього життя, оберігаючи таким чином і психіку один одного. І не оприлюднюючи деталей своїх сімейних відносин. Подружжя просто заявляє про своє рішення розірвати шлюб і, якщо через півроку вони обоє чи один із шлюбних партнерів підтверджують своє рішення, ця вимога автоматично задовольняється.

Цивільним кодексом Франції передбачені причини, через які дозволено розірвати шлюб: перелюбство; зловживання своїм становищем; образи, які завдає один з членів подружжя іншому; засудження одного з подружжя до важкого і ганебного покарання; взаємна згода подружжя щодо розлучення. Німецьке цивільне уложення серед підстав для розлучення визнає: перелюбство; зазіхання на життя одного з подружжя іншим; безчесна поведінка одного з членів подружжя, яка зробила неможливим подальше існування шлюбу; важка і безнадійна хвороба, що перервала духовне

спілкування чоловіка та дружини; зловмисне залишення одного з подружжя іншим. Окрім того, заборонялося брати другий шлюб раніше 300 днів з часу розірвання попереднього, а також заборонялося розлученому одружуватися з особою, з якою він здійснив перелюбство і через що шлюб було розірвано.

Як і у попередні десятиліття, і нині в Україні єдиним існуючим видом розірвання шлюбу є розлучення-крах. У деяких європейських країнах існує неповне розлучення, коли суд приймає рішення про роздільне проживання членів подружжя, але заборонивши їм укласти новий шлюб.

Розлучення впливає на показники шлюбності прямо і опосередковано. Людина, пізнавши розчарування у першому шлюбі, не поспішає укласти другий шлюб або й взагалі відмовляється одружуватися. Розлучення завдає сильного стресу подружжю, їхнім дітям і, відповідно, відбивається на стані здоров'я усіх, прямо причетних до розірвання шлюбу. У російського поета М.Дорізо є рядки:

*Неужели были лживы
Наши прежние слова?
Оба мы с тобою живы,
А любовь... любовь мертва.
Неужели в самом деле
Навсегда расстаться нам?
Только как же мы разделим
Сердце сына пополам?*

Дивовижно, але факт:

✦ Княжна Верхуслава (Анастасія) стала дружиною великого князя київського Ростислава Рюриковича. Коли її видавали заміж, була “млада суще осми лет”.

✦ У 1214 році угорці, вступивши у союз з Краківським князівством, захопили Галич і проголосили королем королівства Галицького п'ятирічного угорського королевича Коломана, якого заручили з 2-річною польською княжною Саломеєю.

✦ Відомого поета Данте Аліґ'єрі 1277 року у 12-річному віці заручили з Джеммою Донаті.

✦ В 1998 році у Севастополі, як виняток зареєстрували шлюб між 35-річним учителем і його 13-літньою ученицею. А батьки змушені були визнати щирість їхніх почуттів.

✦ В 1620 році Як Кароль Ходкевич, якому на той час виповнилося 60 років, одружився з дочкою волинського князя Олександра Острозького Ганно-Алоїзою, якій тоді було тільки 20 років.

✦ 1905 року у Львові одружилися 24-річний службовець місцевого костелу бернардинів і пані М.Дрепчинська, якій на той час виповнилося 76 років. Газета “Галичанин” писала про це: “Мотивом цього своєрідного шлюбу була, як видається, та обставина, що наречена заповідала своєму завбачливому женихові 20 тисяч крон”.

✦ 1997 року у Львові одружилися 89-річний Павло Федорович Кавич і 78-річна Софія Василівна Ковалева.

✦ У 2007 році відсвяткували 78 років спільного подружнього життя мешканці села Калинівка, що на півночі Житомирської області, Іван Павлович і Тетяна Яківна Кутишенки (чоловіку нині 96 років, а його дружині – 101).

✦ Маргарет Тетчер, колишній прем'єр-міністр Великобританії, прожила вже у шлюбі зі своїм чоловіком Денісом Тетчером 52 роки.

✦ До книги рекордів Гіннеса внесено найстаріше подружжя в світі – 105-річний Херберт Браун і його 100-річна дружина Магда, мешканці Філадельфії, США. Запис, зроблений в книзі рекордів, звучить як „найбільш довго живуче подружжя за сукупним віком”. На той момент спільний вік подружжя складав 205 років і 293 дні. Брауни одружені вже 74 роки.

✦ В минулому (XVIII століття) у Австрійській імперії існував орден “Висхідного хреста”, яким нагороджували вірних удів. Зокрема, імператриця Марія-Тереза нагородила ним дружину Григорія Орлика – Олену, яка після смерті чоловіка 16 років прожила сама, так і не забажавши знову вийти заміж.

✦ Мешканці села Лопушні, що на Івано-Франківщині, три рідні брати Володимир, Іван та Ігор Цихоцькі одружилися з трьома односельчанками, рідними сестрами – Вірою, Надією і Любов'ю Курей (в 1981, 1984, 1988 роках).

✦ Олександр Капітунов, мешканець Краснодарського краю, за свої 83 роки життя одружувався 32 рази.

✦ Катерина Люлько, також із Краснодарщини, за 77 років життя виходила заміж 28 разів.

✦ Відома актриса Елізабет Тейлор, якій нині (у 2006 році) виповнилося 74 роки, виходила заміж вісім разів. У 18 років одружилася з мільйонером Ніком Хілтоном; у 20 – з англійським актором Майклом Віндінгом (старшим за неї на 20 років); у 26 – з продюсером Майклом Тоддом (старшим за неї на 25 років); у 27 – з молодим співаком Едді Фішером; у 32 – з актором Марком Бартоном, прожили разом десять років і розлучилися, але невдовзі знову одружилася з ним; у 46 років одружилася з політичним діячем Джоном Ворнером і у восьмий раз у 49 років – з 40-літнім водієм-далекобійником Ларрі Фортенські, з яким через п'ять років подружнього життя розлучилася.

✦ Відомий композитор Максим Ісаакович Дунаєвський одружувався сім разів. Його остання дружина молодша за нього на 28 років. А у іншого не менш відомого композитора Шаїнського дружина молодша на 41 рік.

✦ Є подібні приклади серед сучасних українських політиків. Григорій Суркіс одружився вдруге – його дружина – Катерина – на 30 років молодша, а у Івана Плюща, який також узяв другий шлюб, – на 36 років.

✦ Мешканець м. Хмельницького Іван Іванович Гриб зі своєю дружиною прожив у шлюбі уже 80 років.

✦ 14 серпня 2006 року в столиці Ізраїлю Тель-Авіві відбулося одруження одночасно 50 пар молодят. Це групове весілля було влаштоване, скориставшись перемир'ям у війні між Ізраїлем і Ліваном.

✦ У Південній Кореї заборонені шлюби між однофамільцями. У штаті Массачусетс (США) особа, яка поцілувала десять разів дівчину у громадському місці, зобов'язана з нею одружитися.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Розвиток досліджень шлюбності як однієї з головних демографічних категорій.
2. Передумови переходу від традиційного до сучасного типу шлюбності.
3. Особливості вимірювання шлюбності.
4. Причини розлучень та інтенсивності процесу розлучуваності в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття.
5. Вплив процесу шлюбності на рівень народжуваності (на статистичному матеріалі України).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Авдеев В.И. Семья в докапиталистических формациях // Детность семьи: вчера, сегодня, завтра. – М., 1986. – С. 26-38.
2. Боярский А.Я., Валентей Д.Н., Кваша А.Я. Основы демографии – М., 1990. – С. 75-94.
3. Пирожков С.И. Демографические процессы и возрастная структура населения. – М., 1976. – С. 42-54.
4. Прибиткова І.М. Основи демографії. – К., 1995. – С. 189-224.
5. Стеценко С.Г. Демографічна статистика. – К., 2005. – С. 65-73.
6. Хаджнал Джон. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость и семья за три века. – М., 1991. – С. 3-14.
7. Хоменко А.П. Семья и воспроизводство населения. – М., 1980. – С. 49-50.

ЛЕКЦІЯ 6. ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ І СМЕРТНІСТЬ ЯК ДЕМОГРАФІЧНІ КАТЕГОРІЇ

1. Поняття тривалості життя. Біологічний вік людини.
2. Екзогенні причини смертності.
3. Чинники, які зумовили перехід до ендогенної смертності. Процес постарішання суспільства.
4. Проблема малюкової смертності в Україні.

Тривалість життя – це віковий інтервал між народженням і смертю. Першим із вчених приступив до наукового осмислення біологічної тривалості життя ще наприкінці XVI століття Френсіс Бекон. Впродовж наступних століть розглядалося багато теорій постарішання, велося дослідження середньої тривалості життя. У XIX столітті було введено термін нормальної або модальної тривалості життя, концепцію якої розробив у 1877 році В. Лексис. Предметом вивчення були причини біологічного постарішання, яке призводить врешті до смерті людини. У зв'язку з цим визначають таке поняття як **біологічний вік людини**, який прямо залежить від стану здоров'я особи. Кафедра спортивної медицини і синології Національної медичної академії провела 2006 року системне дослідження студентів. У результаті виявлено, що 80% студентів мають рівень здоров'я, який кваліфікується як низький та нижче середнього. Пересічний український юнак на 10 – 15 років старший за свій паспортний вік, а дівчина – на 5 – 10 років. За останні роки в Україні зменшився відсоток цілком здорових людей. Коли 15 років тому він становив близько 8%, то тепер – 2%.

У середині ХХ століття французький демограф Ж. Буржуа-Піша виділив два види причин, які впливають на тривалість життя – це екзогенні та ендогенні причини смертності.

Екзогенні причини – це причини, які зумовили передчасну смерть людини, коли її організм ще не вступив у фазу постаріння. **Ендогенна смертність** – це закінчення життя внаслідок біологічного постаріння організму.

Найтриваліший час існування людства переважали екзогенні причини смертності, а ендогенні причини навіть не встигали проявитися. У зв'язку з цими двома видами причин визначають два типи смертності: традиційний і сучасний. Традиційний тип смертності домінував до середини ХVІІІ століття. Протягом усього попереднього часу людина помирала внаслідок багатьох чинників, усунути які ще не могла. Переважно це хвороби, які людина ще не вміла лікувати, це голод, це важкі умови життя, загибель під час полювання або збройного протистояння. В період, коли переважав традиційний тип смертності, середня тривалість життя залишалася майже незмінною – вона була загалом на рівні 20 – 30 років.

Таблиця 1

Середня тривалість життя на території України¹

Історичний період	Середній вік (у роках)
Мезоліт (7-10 тис. років тому)	26,4
Неоліт (6-4 тис. років тому)	22,1
Катакомбна культура (4-3 тис. років тому)	22,4
Скіфська доба (2700-2300 тис. років тому)	25,8

У середині ХVІІІ століття відбувається перехід до сучасного типу смертності. Це було зумовлено якісними змінами в різних сферах життєдіяльності людини. Підґрунтя цих змін заклала епоха Просвітництва, розвиток гуманізму, коли людина стає в центрі

¹ Заб Кислий О.Є. Демографічний вимір історії. – К., 2005. – С. 115.

світоглядної системи, коли утверджується віра у можливості людини, віра у перетворювальну силу знань. Удосконалюються методи господарювання, а відтак – зменшується вірогідність передчасної смерті людини внаслідок голоду чи недоїдання. Розвивається медицина, людство навчилося вживати запобіжних заходів поширенню епідемічних захворювань. 1792 року створюється Міжнародна карантинна рада. Завдяки санітарному просвітництву поліпшується гігієна людей. Запроваджуються різні методи очищення та обеззараження води, стерилізація продуктів, поліпшується техніка безпеки. Завдяки винайденню наприкінці XVIII століття вакцин і запровадженню щеплень вдалося запобігати інфекційним хворобам. Тобто вже стає можливим не допустити передчасної смерті людини.

Екзогенні причини смертності поступово втрачають свою домінуючу роль – тепер життя людини закінчується внаслідок біологічного постаріння організму. Середня тривалість життя неуклінно зростає. Вже наприкінці XIX століття у європейських країнах вона становила 56 років. Проте, в Росії значно менше – близько 45 років. Особливо високою була дитяча смертність. За 1887 – 1896 роки померло у віці до 5 років 432 з 1000 народжених. М.В.Птуха дослідив смертність немовлят і прийшов до висновку: вона була меншою у більш розвинених регіонах Прибалтики і України. З покращенням рівня медицини, упереджувальних заходів поступово і у Російській імперії збільшувалася середня тривалість життя. Однак, серед сукупності екзогенних причин, які були домінуючими у минулому, залишилася одна – людські втрати у війнах, і кожна наступна – все з більшою кількістю жертв. Війни, які точилися протягом XVIII століття забрали понад 5,4 мільйона життів, а лише у результаті воєнних дій, розв’язаних Наполеоном, Франція втратила 2,2 мільйона своїх солдат. В результаті Першої світової війни втрати з обох сторін сягнули 10 мільйонів, а Друга світова війна відібрала життя у 40 мільйонів людей.

У середині ХХ століття французькі демографи Ж. Валлен, А.Нізар і згадуваний вище Ж. Буржуа-Піша намагалися визначити біологічні межі середньої тривалості життя у чоловіків і жінок. Ж.Буржуа-Піша вважав верхньою біологічною межею середньої тривалості життя чоловіків – 76,4 роки, а жінок – 78,7 роки. На противагу йому Ж. Валлен і А. Нізар були менш оптимістичні: їхні показники стосовно чоловіків становили 72,2 роки, а для жінок – 76,8 роки. Різниця зумовлена різними підходами, які використовували у своєму аналізі вчені. Так, Ж. Буржуа-Піша брав до уваги тенденцію розширення контролю над смертністю завдяки розвитку медицини, а Ж. Валлен і А. Нізар склали таблицю смертності на базі найменших фактичних ймовірностей смерті у різних вікових групах.

Нині найбільша тривалість життя в Андоррі – 83,5 роки, на другому місці за цим показником – маленька держава Сан-Марино – тут середня тривалість життя 81,4 роки, на третьому місці Японія – її мешканці живуть в середньому 80,9 років. Натомість у Росії середня тривалість життя становить 67,7 роки, а в Україні – 62 (чоловіки) і 73 (жінки) роки. Найнижча тривалість життя у Зімбабве – 36 років (хоча президент цієї країни Габріель Мугабе – один з найстаріших у світі – він має 82 роки).

Таблиця 2

Віковий склад населення України

Вік	Кількість постійного населення, тис. осіб	У % до підсумку	
		2001 рік	1989 рік
0-9	4533,3	9,4	14,5
10-19	7308,1	15,2	13,9
20-29	6891,6	14,3	14,2
30-39	6621,2	13,7	14,9
40-49	7298,7	15,1	11,5
50-59	5245,3	10,9	12,9
60-69	5522,2	11,4	10,2
70-79	3740,0	7,8	5,5
80 і старші	1060,8	2,2	2,4

В Україні 1700 осіб подолали столітній рубіж, у той час як в Японії таких людей усемеро більше. У цій країні пропагується здоровий і активний спосіб життя, у періодичних виданнях розповідається про зайняття спортом, туризмом відомих людей у літньому віці.

Загальносвітовою тенденцією є збільшення кількості людей похилого віку – вона дістала назву **постарішання суспільства**. Цей процес – збільшення частки літніх людей – може відбуватися „зверху”, тобто подовження життя завдяки розвитку медицини, профілактичних заходів і „знизу”, тобто з причини падіння рівня народжуваності. В Україні ми спостерігаємо вияв обох цих процесів, тому у нашій державі кожен п’ятий громадянин – людина пенсійного віку. Прогнозується, що в 2050 році вони становитимуть третину від загальної кількості. Кількість пенсіонерів у нас в 2006 році перевищила кількість дітей до 14 років. Однак зараз в Україні середня тривалість життя є нижчою, ніж була 1960 року, коли ми випереджали у цьому відношенні Японію, Францію, Німеччину. Українські чоловіки нині живуть у середньому на 12 – 13 років, а жінки – на 8 – 9 років менше, ніж у країнах Європейського Союзу. З тисячі чоловіків до пенсії доживає тільки 805. Вченими підраховано, що за нинішніх умов зі 100 тисяч новонароджених хлопчиків мають шанс дожити до 80 років тільки 16 тисяч.

Таблиця 3

*Прогностична оцінка постарішання населення
(% населення понад 80 років)*

Країна	2007 рік	2050 рік	Країна	2007 рік	2050 рік
Японія	26,4	44,8	Польща	17,2	39,6
Італія	25,3	38,6	Росія	17,1	32,4
Німеччина	25,1	37,0	США	16,6	26,8
Великобританія	21,2	30,1	Ізраїль	13,2	24,5
Франція	20,8	31,8	Китай	11,0	31,1
Україна	20,6	36,6	Туреччина	8,2	24,5
Білорусь	18,1	35,8	Індія	7,5	20,2
Австралія	17,8	30,2	Світ загалом	10,3	21,8

Незважаючи на розвиток медицини, хвороби все ще є вагомою причиною передчасної смерті людей. У 2005 році найбільше українців померло від серцево-судинних хвороб – 488954 осіб із 782 тисяч загальної кількості померлих, тобто 62,5%. На другому місці – ракові пухлини – вони забрали життя 91873 осіб. З них значну частину становлять жінки, які померли внаслідок раку молочної залози. Медики твердять: якщо діагноз поставлено на першій стадії хвороби – рятують 98 відсотків хворих, якщо на другій стадії – 75, на третій – лише 25, а на останній, четвертій – тільки 5 відсотків. Це приклад екзогенної смертності – її можна було б уникнути при своєчасному зверненні пацієнта до лікаря. Щороку в Україні реєструють 16 тисяч таких хворих.

Таблиця 4

Кількість померлих від окремих причин смерті у Житомирській області за січень-серпень 2006 року, осіб¹

	Осіб		На 100 000 осіб	
	січень-серпень 2006 р.	січень-серпень 2005 р.	січень-серпень 2006 р.	січень-серпень 2005 р.
Всього померлих, у т.ч. від:	16353	16903	1852,0	1893,7
- туберкульозу	149	195	16,9	21,8
- хвороби, зумовленої ВІЛ	24	24	2,7	2,7
- новоутворень	1583	1718	179,3	192,5
- ендокринних хвороб, розладів харчування та порушень обміну речовин	61	61	6,9	6,8
- розладів психіки та поведінки	153	155	17,3	17,4
- хвороб нервової системи	134	164	15,2	18,4
- хвороб системи кровообігу	11350	11356	1285,4	1272,3
- хвороб органів дихання	506	602	57,3	67,4
- хвороб органів травлення	530	558	60,0	62,5
- неуточнених та невідомих причин смерті	332	414	37,6	46,4
- зовнішніх причин смертності, з них:	1328	1437	150,4	161,0
- транспортних нещасних випадків	201	200	22,8	22,4
- випадкових утоплень та занурень у воду	126	148	14,3	16,6
- випадкових отруєнь та дії алкоголю	160	209	18,1	23,4
- випадкових отруєнь, спричинених іншими отруйними речовинами	27	29	3,1	3,3
- навмисних самоушкоджень	233	253	26,4	28,3
- наслідків нападу з метою убивства чи нанесення ушкодження	95	92	10,8	10,3

¹ Статистичний бюлетень за січень-вересень 2006 р. – Житомир, 2006. – С. 101.

На процес відтворення населення негативно впливають нові хвороби, які інколи набувають загрозливих масштабів. Для прикладу, ще в 1961 році з'явився збудник ельтор, який призвів до пандемії (епідемії у величезних масштабах), яка продовжується і нині у країнах третього світу. В 1992 році в Індії і Бангладеш виділили високовірулентний бенгальський штам. Нині ми констатуємо такі явища, як геномна перебудова вірусів, патогенність збудників інфекційних хвороб.

В даний час рівень смертності залежить загалом від таких чинників: рівень життя, стан довкілля, якість охорони здоров'я, санітарна культура населення.

Що не може попередити людство, так це удари стихії, які нерідко призводять до чисельних жертв. Тільки за ХХ століття цунамі в різних куточках планети призвели до втрати 320 тисяч людей. Найбільший за всю історію людства удар стихії стався 2004 року. Цунамі, яке виникло в Індійському океані, забрало 280 тисяч життів.

Щоб проаналізувати смертність, її тенденції, вираховують загальний коефіцієнт смертності. Але він не дає точної ілюстрації тенденцій, динаміки смертності. Для цього, розподіливши населення на вікові групи, визначають вікові коефіцієнти смертності у цих групах. **Коефіцієнт смертності** – це відношення кількості смертей певно від віку за рік до середньорічної кількості осіб даного віку. Коефіцієнти смертності чоловіків і жінок помітно відрізняються. Але є загальна закономірність: коефіцієнт смертності чоловіків у будь-якій країні світу суттєво вищий, ніж коефіцієнт смертності жінок. Хлопчиків народжується дещо більше, ніж дівчаток, але вже з вікової групи 17 – 18 років коефіцієнт смертності у чоловіків починає переважати коефіцієнт смертності у жінок.. Найвищий показник смертності у віковій групі 25 – 29 років: на 100 померлих жінок припадає 330 померлих чоловіків.

Існують значні відмінності між причинами смертності у чоловіків і жінок, особливо, коли це нещасні випадки, аварії,

самогубства. Така тенденція прослідковувалася і в минулому, наявна вона і нині. Для прикладу, у Волинській губернії 1912 року передчасно померла 381 особа, з 275 чоловіків і 106 жінок, в тому числі від пияцтва – 47 чоловіків і одна жінка, внаслідок самогубства – 116 чоловіків і 33 жінки. Нині 80% самогубців – чоловіки, щороку в Україні фіксують близько 2 тисяч випадків суїциду. Понад третину скоюють підлітки у віці від 14 до 17 років. Всесвітня організація охорони здоров'я вважає Україну проблемною у цьому відношенні. Адже на кожні 100000 осіб ми маємо 29 таких випадків, у той час як критичним, за європейськими нормами, є показник у 20 випадків. Найпроблемнішою є Донецька область, де у 2006 році наклало на себе руки 576 осіб, а найблагополучнішою – Чернівецька (46 осіб). Багато людей втрачає життя у дорожньо-транспортних пригодах, зокрема, за сім місяців 2006 року (січень-липень) в Україні загинуло 3800 осіб, з них 50 дітей. За аналогічний період 2005 року – загалом 4250. Чоловіки помирають у більш ранньому віці, ніж жінки від серцево-судинних хвороб, від раку, захворювань органів дихання. Ризик смерті серед молодих чоловіків учетверо вищий, ніж серед жінок. Чоловіки у п'ять разів частіше гинуть від нещасних випадків.

Історичний документ з книги „Обозрение Волынской губернии за 1907 год”). Всех умерших насильственной смертью, скоропостижно и случайно въ 1907 г. въ губернии насчитывалось 1134: въ том числѣ въ городахъ 98 и в уѣздахъ 936. Сравнительно съ 1906 г. в общемъ болѣе на 133, въ частности-же общее число жертвъ смерти уменьшилось на 1, в городахъ и увеличилось въ уѣздахъ на 34.

Если распределить затѣм число жертвъ по категориям и полу, то окажется, что въ 1907 г. болѣе всего было умерших случайнымъ образомъ (включая сюда і число найденныхъ мертвыхъ тѣл обоого пола), а именно: мужчинъ – 384, женщинъ – 126, всего 510, въ числѣ ихъ наибольшій процентъ утонувшихъ (180 чел.).

Общее число умершихъ скоропостижно въ 1907 г. было 246, изъ нихъ мужчинъ – 189 и женщинъ – 57, в том числѣ отъ пьянства умерло 26 (мужчинъ 22 и женщинъ 4).

Случаевъ убійства въ 1907 году было 160, въ томъ числѣ 35 случаевъ дѣтубійства, мужчинъ убито 131, женщинъ 15, дѣтей 38.

Самоубійць было мужчинъ 75 и женщинъ 19, всего 94, сравнительно съ предшествовавшимъ годомъ болѣе первыхъ на 14, а послѣднихъ менѣе на 5.

По расчету къ общему числу народонаселенія губернии, одинъ случай скоропостижно умершихъ приходится на 14107 челов., одинъ случай убійства – на 22315 челов., одинъ случай самоубійства – на 37984 челов.

Динаміка смертності населення України, Росії та деяких європейських країн у другій половині XIX – на початку XX сторіччя¹

Роки	Кількість померлих на 1000 мешканців				
	Україна	Європейська Росія	Німеччина	Франція	Англія
1861–1870*	32,0	36,9	26,8	23,7	22,5
1871–1875	35,7	37,1	27,2	23,7	21,4
1876–1880	31,9	35,7			
1881–1885	32,5	36,4	25,1	22,1	19,2
1886–1890	31,6	34,5			
1891–1895	31,7	36,2	22,3	21,5	18,2
1896–1900	27,6	32,1			
1901–1905	26,1	31,0	18,7	19,4	15,4
1906–1910	26,1	29,5			
1911	22,7	27,4	18,2	19,4	14,8
1912	21,5	26,5	16,4	17,5	13,8
1913	23,4	27,4	15,8	17,7	14,3
1924	17,9	–	12,3	16,9	12,2
1925	19,1	–	11,9	18,1	12,2
1926	18,1	–	11,7	17,5	11,6
1927	17,7	–	12,0	16,5	12,3

* дані щодо України наведені на 1867–1870 роки

Існують також часткові коефіцієнти смертності, зокрема показник смертності серед немовлят. Коефіцієнт дитячої смертності – це відношення кількості померлих у віці до одного року до кількості народжених живими. Визначають також коефіцієнт дитячої смертності за причинами – способом ділення кількості померлих від вказаних причин смерті дитини віком до 1 року на 10 тисяч народжених живими. Рівень смертності серед немовлят свідчить про життєвий рівень у країні, стан охорони здоров'я і санітарної культури населення. Статистичні дані за п'ять місяців 2006 року по Житомирській області виявили прикрий факт зростання малюкової смертності порівняно з аналогічним періодом минулого року на 25% (80 смертей проти 60 минулорічних). Серед причин смертності серед немовлят – вроджені вади розвитку, пологові травми, асфіксія, інфекційні хвороби. Близько половини померлих немовлят – це недоношені діти.

¹ Див.: Прибиткова І.М. Основи демографії. – К., 1995.

Сподіватися на покращення показників стосовно зменшення малюкової смертності не доводиться при тому ставленні держави до медичних установ, особливо й районах та селах, яке на сьогодні зберігається. Тим більше, що з 2007 року згідно з Наказом Міністерства охорони здоров'я України, народжена на п'ятому місяці вагітності дитина вагою 500 грамів вважатиметься повноцінною людиною. Для порятунку таких та інших недоношених малят у всіх пологових будинках України мають бути створені відділення інтенсивної терапії та реанімації новонароджених. Такий перехід зумовлений наближенням до європейських критеріїв.

До недавнього часу ми не враховували смертність серед дітей, народжених на п'ятому місяці вагітності, тому наші показники були близькими до європейських. Тепер же ми матимемо коректніше, справедливіше порівняння. Завдання держави – дбати про підвищення життєвого рівня населення, забезпечення здорової екології, покращення якості охорони здоров'я – і тоді вдасться краще контролювати ендемічну смертність, подовжити середню тривалість життя наших громадян.

Таблиця 4

Залежність тривалості життя від знаку зодіаку (складено Центром астрологічних досліджень /США/ на основі обстеження 60 тис. осіб)

Знак зодіаку	Середній вік		Знак зодіаку	Середній вік	
	чоловіків	жінок		чоловіків	жінок
Козеріг	77,5	80,0	Рак	68,0	73,0
Водолій	71,5	71,6	Лев	74,0	74,5
Риби	71,0	75,0	Діва	76,5	80,5
Овен	79,0	78,0	Терези	73,0	77,0
Телець	81,5	79,5	Скорпіон	62,0	63,5
Близнюки	78,5	85,0	Стрілець	68,5	72,5

Дивовижно, але факт:

✦ Найстаріша жінка Південної Африки, а можливо, і світу, відзначила 4 липня 2006 р. свій 132-й день народження. Відповідно до документів Молоко Темо, вона народилася у 1874 році.

✦ У 1974 році мешканцеві села Тікябанд (що в Азербайджані) Меджід Агаєву виповнилося 139 років. До 120-річного віку він працював чабаном. Його сім'я разом з дітьми, онуками і правнуками становила 151 особу.

✦ Відомо, що великий медик Гален прожив 140 років, Сократ – 106 років (та й то помер, випивши смертельну дозу цикути), а Софокл – 130 років.

✦ Неймовірним прикладом довголіття є життя англійського селянина Томаса Парра, який прожив 152 роки, дев'ять місяців і декілька днів. Він пережив десять королів Англії.

Томас Парр народився 1483 року в Шропширі. У 17 років пішов на службу до війська, через 18 років повернувся до праці біля землі. Орендував невелику ділянку землі у трьох поколінь господарів. Вперше одружився, коли йому було вже 80 років. Його дружина Джейн Тейлор народила йому сина і дочку. Але вони померли ще у грудному віці. З першою дружиною Томас Парр прожив 32 роки. Дружина померла і він десять років жив одинаком, а потім у 1605 році одружився вдруге. Про цю дивовижну людину почув король Чарльз I і забажав побачити Томаса Парра на власні очі. Стару людину у віці 152 роки доставили у Лондон. Але зміна клімату, звичних умов життя і харчування згубно відбилися на здоров'ї Томаса Парра – він захворів на запалення легень і того ж 1635 року помер.

✦ 1956 року співробітники Інституту геронтології імені О.Богомольця НАН України обстежили киянина П.Ю.Ткаченка, якому на той час виповнилося 120 років (про що були наявні підтверджуючі документи). Зі слів Павла Юхимовича Ткаченка, його батько прожив 121 рік, мати – 117, бабуся – 126, а дід – 113 років.

✦ 1991 року мешканці м. Бершаді Вінницької області Фотині Купріянівні Яворській виповнилося 115 років.

✦ У серпні 2006 року у пресі з'явилося повідомлення про найстарішу людину планети – мешканця Пуерто-Рико Еміліано Меркадо дель Торо, якому виповнилося також 115 років.

✦ Однак, у березні 2000 року у селі Абазівка Полтавського району померла Євдокія Білик, яка прожила без п'яти днів 118 років!

✦ Ула Маргушева, мешканка села Кам'яномістське, що в Кабардино-Балкарії (Росія), відзначила 2009 р. своє 125-річчя.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Проблема визначення біологічно нормального віку людини.
2. Роль історичної демографії у вивченні еволюції тривалості життя.
3. Перехід від традиційного до сучасного типу смертності.
4. Визначення життєвого потенціалу покоління.
5. Джерела вивчення смертності.
6. Проблема малюкової смертності в Україні.
7. Постаріння суспільства зверху як характерне явище, властиве розвинутим країнам світу.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Боярский А.Я., Валентей Д.Н., Кваша А.Я. Основы демографии – М., 1990.
2. Прибиткова І.М. Основы демографії. – К., 1995.
3. Стеценко С.Г. Демографічна статистика. – К., 2005.
4. Урланис Б.Ц. Эволюция продолжительности жизни. – М., 1978. – С. 54-58.

ЛЕКЦІЯ 7. МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ

1. Історія міграції населення. Формування української діаспори.
2. Види міграції.
3. Міграційна мотивація, міграційна установка, міграційна поведінка.
4. Стадії міграції. Міграційна когорта. Міграційні потоки.

Міграція – це переміщення людей через кордони тих чи інших територій з метою тимчасового перебування або постійного оселення.

Міграції були властиві людській спільноті з давніх часів. Це було зумовлено спочатку привласнювальним способом господарювання – заняттям збиральництвом і полюванням, що передбачало переміщення у пошуках їстівних плодів, здобичі. Пізніше людина переселялася з метою освоєння нової території для зайняття землеробством, скотарством. Нерідко до міграції спонукала епідемія хвороби, і люди залишали район, який вона охопила, сподіваючись урятуватися. Переселення великих мас людей зумовлювали і напади сусідніх войовничих племен.

IV – VI століття відомі як доба Великого переселення народів внаслідок навали спочатку готів, потім гуннів, аварів. І в подальшому кожна війна перетворювала частину людей у багатостраждальних біженців. У період розвитку капіталістичних (ринкових) відносин міграція набуває нового характеру: зростає кількість мігрантів, які переселяються в інші країни, формуються два **види еміграції** – трудова і політична. Першим масовим міжнародним потоком мігрантів ще на початку XIX століття було переселення селянського населення Ірландії у Великобританію. Невдовзі головним центром еміграції

стали США, а також країни Південної Америки, Австралія, Південна Африка, Нова Зеландія. Всього з початку XIX століття до 1914 року є Європейської території за океан емігрувало близько 50 мільйонів осіб, але невдовзі третина їх з різних причин повернулася назад. До 1870-х років серед мігрантів переважали вихідці з країн Західної і Північної Європи, які становили так звану стару еміграцію. Хоча серед них були і представники з української землі. У 1824 році шляхтич Михайло Скибицький, який перебрався в Латинську Америку, влився у визвольну армію Симона Болівара, виявив героїзм і відвагу у боях, за що був нагороджений орденом “Бюсто де Лібертад”. За вказівкою Болівара славний українець увійшов до складу групи, яка займалася розробкою проекту каналу між Тихим і Атлантичним океанами. А уродженець нашого краю, дворянин Ернест Маліновський (його маєток знаходився у с. Зарудинці Сквирського повіту, тепер це село Ружинського району Житомирської області), емігрувавши у Південну Америку, відзначився тим, що спроектував і керував прокладенням найвищої високогірної залізниці у Перу, за що також був відзначений нагородою цієї держави. Ще один уродженець нашого краю Агапій Гончаренко з с. Кривого Сквирського повіту Київської губернії (тепер село Попільнянського району Житомирської області) у 1865 році став першим українським емігрантом в США. Він розгорнув у США активну громадську діяльність: видавав у 1868 – 1872 рр. двотижневик “Аляска Геральд”, який виходив російською і англійською мовами. Агапій Гончаренко писав статті про українських козаків, які оселилися на Алеутських островах, прибувши туди з Камчатки. А. Гончаренко оцінював їх кількість в 20 тисяч осіб. Масова ж еміграція до США розпочинається з 1877 року.

У 1880-ті роки розгорнулася еміграція з України до країн Південної Америки, особливо в Бразилію, де компактно розселилися у штаті Парана, через що територію, яку замешкали українці, стали називати Паранською Україною. Нині тут живе майже 200 тисяч українців.

З початку 1890-х років розпочинається масова еміграція населення Австрійської і Російської імперій до Канади. Першими були галицькі селяни із села Небилів Іван Пилипів і Василь Єленяк, які 7 вересня 1891 р. прибули на пароплаві “Орегон” у порт міста Галіфакс. До початку Першої світової війни у Канаду переселилося близько 200 тисяч українців, більшість осіли у провінціях Манітоба, Альберта, Саскачеван. Канадська влада привабила емігрантів, видавши “закон про гомстеди”, тобто про земельні площі розміром до 65 гектарів, які після десяти років обробітку переходили у приватну власність емігранта. Але ж давали землю у малоосвоєних окраїнних провінціях Канади, де клімат був суворий, а земля – малородюча. Українці вдалині від батьківщини трималися дружно, з 1903 року почали випускати газету “Канадійський фермер”, заснували товариство “Просвіта”. Завдяки активній громадській діяльності українці домоглися права висувати своїх представників у законодавчі органи влади своїх провінцій. Першими депутатами були Андрій Шандро у провінції Альберта і Тарас Фарлей у провінції Манітоба.

Отже, період з кінця XIX ст. до 1914 року – це перша хвиля української еміграції, яку ще називають трудовою, бо була зумовлена соціально-економічними причинами. А на території власне українських земель міграція була спрямована переважно на південь, куди йшли на заробітки селяни. Ще один напрямок переселення українців – райони Сибіру і Далекого Сходу.

Друга хвиля української еміграції була зумовлена переважно політичними мотивами тих, хто не сприйняв радянську владу. Серед них було багато представників української інтелігенції, талановиті вчені: Віктор Петров, Вадим Щербаківський, Дмитро Дорошенко, Олександр Колеса. Місцем їхньої еміграції стали міста Прага, Подебради у Чехословаччині. З Галичини та Волині, яка опинилася у складі Польщі, рятуючись від репресивної політики польської влади, в 1920-х рр. масово тікали українці.

Третя хвиля української еміграції теж мала політичні мотиви. Ця еміграція відбувалася після закінчення другої світової війни. Певна частина українських людей (близько 120 тисяч), які знаходилися після визволення їх з концентраційних таборів у таборах для переміщених осіб на території Німеччини, відмовилася повертатися в СРСР, побоюючись, що буде засуджена за перебування у німецькому полоні, або пам'ятаючи політику радянської влади і довоєнне життя. Серед тих, хто був у третій хвилі еміграції – наш земляк, відомий поет Борис Грибінський (Олександрів), який народився у Ружині Житомирської області.

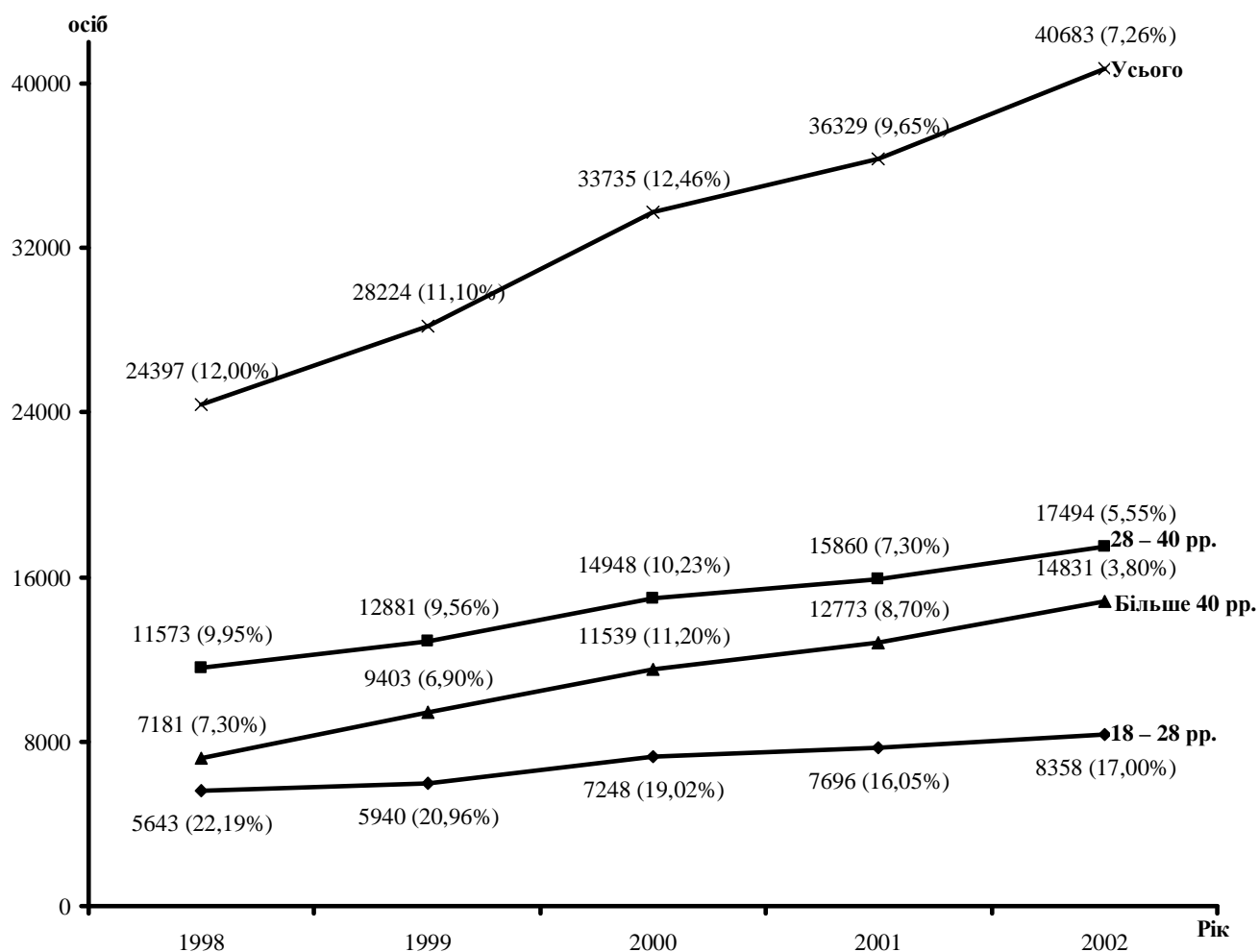

Рис. 1. Чисельність громадян України, які тимчасово працювали за кордоном у 1998-2002 роках, за віком і статтю¹

¹ Ринок праці України у 2002 році: Аналітично-статистичний збірник / Державний центр зайнятості Міністерства праці та соціальної політики України. – К., 2003

Четверта хвиля еміграції, яка розпочалася на початку 1990-х років, мала соціально-економічні передумови. За українськими офіційними джерелами кількість трудових мігрантів з України за кордон становить близько 2,5-3 мільйонів. А неофіційні джерела називають кількість значно більшу – до 7 мільйонів осіб. Тільки з Житомирської області на заробітках за кордоном нині перебуває понад 75 тисяч осіб, а ще 40 тисяч планують найближчим часом також залишити Україну. І це має турбувати, адже цілком чітко прослідковується тенденція збільшення чисельності бажаючих виїхати з України.

Порівняймо: 1980 р. – назавжди виїхало з України майже 7 тисяч осіб, 1988 р. – 17,7 тисячі, 1989 – 50 тисяч, 1990 – 95,4 тисячі. Але у ці роки приплив населення в Україну перевищував відплив. Але, починаючи з 1994 року встановилося і збільшується негативне сальдо міграції (від’ємний міграційний приріст). Разом зі скороченням рівня народжуваності і переважанням смертності все це зумовлює процес депопуляції.

Таблиця 1

Еміграція з України в 1987 – 1997 роках, тис. осіб

Роки	Країни				
	Ізраїль	США	Німеччина	Інші	Всього
1987	3,783	0,275	0,666	2,137	6,861
1988	13,923	0,967	0,915	1,978	17,783
1989	45,71	0,933	1,267	2,186	50,096
1990	87,823	2,79	1,444	3,314	95,371
1991	48,528	15,364	2,144	3,268	69,304
1992	13,731	19,971	6,559	4,137	44,398
1993	13,918	15,989	7,979	10,079	47,965
1994	21,652	17,289	9,335	10,394	58,670
1995	21,006	13,752	9,802	9,498	54,058
1996	20,358	13,417	9,744	9,528	53,047
1997	20,753	12,508	9,915	21,411	64,587
1987-1997	311,185	113,255	59,770	77,930	562,140

Активізація міграційних процесів – це взагалі характерне явище, тенденція ХХ – початку ХХІ століття. За даними Міжнародного комітету з питань міграції, кількість людей, які перебувають за межами своїх країн, у 1971 р. становила 20 млн. осіб, у 1980 – 25 млн., а в 1997 – уже 100 млн. (зауважимо, що з них 23 млн. – це біженці, що залишили місця, де точаться воєнні конфлікти).

Існують такі **види міграції**:

- маятникова міграція – це щоденне або щотижневе переміщення до місця роботи і назад. Для прикладу, значна кількість мешканців сіл працюють або навчаються у містах, регулярно доїжджаючи до підприємства, установи, навчального закладу, не змінюючи свого місця проживання;
- сезонна міграція – це регулярне переміщення людей на більш тривалий час з тимчасовим оселенням за місцем праці, навчання;
- епізодична міграція – це нерегулярні, спорадичні територіальні переміщення людей в справах бізнесу, туризму, відпочинку.

Найбільш кількісну частку серед вищенаведених видів становить маятникова трудова міграція. Усі ці три види міграції об'єднує те, що особи не полишають назавжди місця свого постійного проживання.

Виокремлюють також внутрішню і зовнішню міграцію. Внутрішня міграція – це територіальне переміщення осіб всередині країни. У зв'язку з цим вирізняють такі її підвиди: міжобласна, внутрішньо-обласна, міжрайонна, внутрішньо-районна. Зовнішню міграцію поділяють на внутрішньоконтинентальну і міжконтинентальну. Безпосередньо пов'язані з нею такі поняття як еміграція – виїзд з країни та імміграція – в'їзд у країну з метою постійного проживання. Як уже зазначалося вище, еміграція буває трудовою або політичною.

Від чого ж залежить рішення людини щодо переселення в іншу місцевість, іншу країну? Це пов'язано з такими демографічними поняттями, як міграційна мотивація, міграційна установка, міграційна поведінка.

Визначальним у рішенні людини переїхати в іншу місцевість, іншу країну є **міграційна мотивація** – це психічний стан особи, який спонукає змінити місце проживання. Міграційна мотивація формується під впливом соціально-економічних, політичних, культурних та інших чинників.

Міграційна установка – це психічний стан особи, який виявляє готовність прийняти чи відкинути рішення про переселення.

Міграційна поведінка – це один з видів демографічної поведінки, який визначає позитивне чи негативне ставлення людини до можливого переселення.

Таблиця 2

Міграційний рух населення по містах та районах Житомирської області за січень-серпень 2006 року, осіб¹

	У межах області			Зовнішня міграція		
	число прибулих	число вибулих	приріст, скорочення (+/-)	число прибулих	число вибулих	приріст, скорочення (+/-)
Житомирська область:	9055	9055	-	5550	5765	-215
- міські поселення	4884	5446	-562	3221	3288	-67
- сільська місцевість	4171	3609	562	2329	2477	-148
- м. Житомир	1179	2741	-1562	776	1068	-292

Міграція складається з трьох фаз, стадій:

1) потенційна міграція (формування міграційної установки);

2) власне міграція;

3) пристосування переселенців до умов життя у новій місцевості.

Вважають, що це найважча стадія, яка триває від кількох років до 10.

Передбачається, що за цей період переселенці в основному

¹ Статистичний бюлетень за січень-вересень 2006 р. – Житомир, 2006. – С. 88.

зрівнюються у матеріальних статках з корінним населенням. Однак значно довше триває пристосування на психологічному рівні: часто різниця у звичаях, традиціях, ментальності стає неподоланим бар'єром. Свідченням цього є ситуація у Франції, де вихідці з Алжиру, Марокко висловлюють французам незадоволення: “Ви прийняли нас у свою країну, але не прийняли у своє серце”.

Населення нашої планети перебуває у постійному русі, і потоки людей різняться напрямком, чисельністю. В зв'язку з цим виділяють таке поняття як “міграційна когорта”.

Міграційна когорта – це певна кількість мігрантів, яка у один час і у одному напрямку територіального переміщується (до місця роботи, навчання).

Міграційний процес – є сукупністю міграційних потоків. Ці міграційні потоки бувають прямими або зворотними. Масовіший з них називають домінуючим. А різницю між домінуючим і менш масовим міграційним потоком називають чистим потоком, а їх суму – обміном населення між регіонами, країнами. У 1994 р. вперше за тривалий час різниця між еміграцією та імміграцією в Україну набула від'ємного показника: залишило територію нашої держави на 70 тис. осіб більше, аніж прибуло в Україну на постійне проживання. І в даний час низький рівень народжуваності, зниження середнього рівня тривалості життя наших громадян, негативне сальдо міграції зумовлюють процес зменшення кількості населення України. Тому одним з першочергових завдань внутрішньої політики нашої держави має бути комплекс заходів для виправлення загрозливої демографічної ситуації в Україні, припинення негативних тенденцій, які ведуть до поступової депопуляції українського народу.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Демографічна оцінка Великого переселення народів у IV-VI століттях.
2. Економічні та політичні передумови міграції в XIX-XX століттях.
3. Статистична характеристика української діаспори в світі.
4. Вплив міграції на соціальну структуру населення (на прикладі України або однієї з провідних країн світу).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Прибиткова І.М. Основи демографії. – К., 1995.
2. Ємець Т. Розселення українців у світі // Сучасність. – 2001. – № 9. – С. 76-81.
3. Крючковський В., Стасюк М. Вплив міграційних процесів на основні демографічні показники в Україні // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 5. – С.40-44.
4. Мельник С. Мотивація населення України до міжнародної трудової міграції // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 1.
5. Позняк О. Трудова міграція населення України: методологія дослідження та проблеми регулювання // Регіональні аспекти і розміщення продуктивних сил України. Вип. 7. – 2002. – С. 127-132.
6. Ситікова Л.В. Статистичне дослідження мотивації потенційних трудових мігрантів Житомирської області // Статистика України. – 2004. – № 4. – С. 76-80.
7. Тарлецкая Л. Международная миграция и социально-экономическое развитие // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 7. – С. 141-143.

ДОДАТКИ

Таблиця 1

*Загальний коефіцієнт народжуваності
(число народжених на 1000 населення)*

Країна	Роки				
	1995	1996	1997	1998	1999
Країни СНД					
Азербайджан	18,6	16,6	16,8	15,7	14,9
Білорусь	9,8	9,3	8,8	9,1	9,3
Вірменія	13,0	12,8	11,6	10,4	9,6
Грузія	11,6	11,1	10,7	9,1	8,9
Казахстан	17,5	16,3	15,2	14,8	14,0
Киргизстан	26,0	23,6	22,0	22,2	21,4
Молдова	13,0	12,0	12,5	11,3	10,6
Росія	9,3	8,9	8,6	8,8	8,3
Таджикистан	28,6	24,5	25,0	20,9	18,6
Туркменистан	28,3	24,2	21,6	20,8	18,5
Узбекистан	29,8	27,3	25,5	23,0	22,3
Україна	9,6	9,1	8,7	8,3	7,8
Інші країни					
Австралія	14,2	13,8	13,6	13,3	–
Австрія	11,0	11,0	10,3	10,1	9,6
Аргентина	18,9	–	19,4	18,9	–
Бельгія	11,4	11,4	11,4	11,3	11,1
Болгарія	8,1	8,6	7,4	7,9	8,4
Великобританія	12,5	12,5	12,3	12,1	–
Греція	9,7	9,6	9,7	9,4	11,0
Данія	13,4	12,9	12,8	12,5	12,5
Естонія	9,1	9,0	8,6	8,5	8,5
Ізраїль	21,0	21,3	21,4	21,9	–
Індія	28,3	27,4	27,2	26,4	–
Іран	21,9	19,4	–	–	20,6
Ірландія	13,5	14,3	14,3	14,5	14,6
Іспанія	9,1	9,0	9,0	9,3	–
Італія	9,2	9,2	9,2	9,3	–
Канада	12,8	12,5	12,1	11,6	–
Китай	17,1	17,6	16,6	–	–
Латвія	8,5	7,9	7,6	7,5	8,0
Литва	11,1	10,6	10,2	10,0	9,8
Мексика	30,4	28,0	28,0	–	–
Монголія	23,7	22,2	21,4	20,5	–
Нідерланди	12,3	12,2	12,3	12,7	12,7

Країна	Роки				
	1995	1996	1997	1998	1999
Німеччина	9,3	9,7	9,9	9,7	9,3
Нова Зеландія	15,8	15,4	15,3	14,6	15,0
Норвегія	13,8	13,8	13,6	13,1	13,3
Польща	11,2	11,1	10,7	10,2	9,9
Португалія	10,8	11,2	11,4	11,4	11,4
Республіка Корея	15,6	15,0	14,5	13,6	–
Румунія	10,4	10,2	10,5	10,5	10,4
Словаччина	11,4	11,2	11,0	10,7	10,4
США	14,8	14,7	14,6	14,6	–
Туреччина	22,4	22,0	21,6	21,1	21,8
Угорщина	11,0	10,4	9,9	9,6	9,4
Фінляндія	12,4	11,8	11,5	11,1	11,2
Франція	12,5	12,6	12,6	12,6	–
Чехія	9,3	8,8	8,8	8,8	8,7
Швейцарія	11,7	11,7	11,2	11,1	10,3
Швеція	11,7	10,8	10,2	10,0	10,0
Японія	9,5	9,6	9,5	9,6	9,4

Таблиця 2

Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності в Україні¹

Роки	Сумарний коефіцієнт народжуваності (середня кількість дітей, народжених жінкою за все її життя)	Роки	Сумарний коефіцієнт народжуваності (середня кількість дітей, народжених жінкою за все її життя)
1958–1959	2,286	1986–1987	2,089
1965–1966	1,886	1987–1988	2,041
1969–1970	2,059	1988–1989	2,0
1975–1976	2,029	1989–1990	1,9
1978–1979	1,957	1990–1991	1,8
1980–1981	1,927	1991–1992	1,7
1982–1983	2,024	1992–1993	1,6
1985–1986	2,069	1993–1994	1,5

¹ Население СССР, 1988 год. Статистический ежегодник. – М., 1989. – С. 328; Природний Рух населення на Україні. – К., 1991. – С. 71; Населення України, 1993 рік. – К., 1994. – С. 136.

*Найбільш численні національності
по містах і районах Житомирської області*

	Кількість, тис. осіб	У % до підсумку за 2001 рік		Кількість, тис. осіб	У % до підсумку за 2001 рік
м. Житомир	282,8	100,00	м. Новоград- Волинський	56,6	100,00
українці	234,5	82,92	українці	48,2	85,16
росіяни	29,1	10,29	росіяни	4,8	8,48
поляки	13,9	4,92	росіяни	4,8	8,48
білоруси	1,3	0,46	поляки	2,4	4,24
євреї	1,3	0,46	білоруси	0,3	0,53
німці	0,4	0,14	євреї	0,2	0,35
чехи	0,2	0,07	цигани	0,2	0,35
татари	0,2	0,07	вірмени	0,1	0,18
молдавани	0,2	0,07	німці	0,1	0,18
вірмени	0,2	0,07	Андрушівський	38,8	100,00
азербайджанці	0,2	0,07	українці	37,3	96,13
м. Бердичів	87,2	100,00	росіяни	0,8	2,06
українці	74,0	84,86	поляки	0,3	0,77
росіяни	7,6	8,72	білоруси	0,1	0,26
поляки	4,1	4,70	молдавани	0,1	0,26
білоруси	0,4	0,46	Баранівський	45,9	100,00
вірмени	0,4	0,46	українці	39,9	86,93
євреї	0,4	0,46	поляки	4,9	10,68
молдавани	0,1	0,11	росіяни	0,8	1,74
цигани	0,1	0,11	білоруси	0,1	0,22
німці	0,1	0,11	євреї	0,1	0,22
м. Коростень	66,9	100,00	Бердичівський	34,5	100,00
українці	59,5	88,94	українці	32,5	94,20
росіяни	5,1	7,62	поляки	1,2	3,48
поляки	1,0	1,49	росіяни	0,7	2,03
білоруси	0,4	0,60	Брусилівський	18,2	100,00
євреї	0,3	0,45	українці	17,4	95,60
молдавани	0,1	0,15	росіяни	0,4	2,20
цигани	0,2	0,30	поляки	0,2	1,10
німці	0,1	0,15	молдавани	0,1	0,55
чехи	0,1	0,15			

Володарсько-Волинський	38,6	100,00	Любарський	31,2	100,00
українці	34,6	89,64	українці	30,5	97,76
поляки	2,3	5,96	росіяни	0,3	0,96
росіяни	1,4	3,63	поляки	0,3	0,96
білоруси	0,1	0,26	Малинський	52,1	100,00
німці	0,1	0,26	українці	49,1	94,24
Держинський	33,3	100,00	росіяни	1,7	3,26
українці	28,7	86,19	поляки	0,5	0,96
поляки	3,5	10,51	чехи	0,4	0,77
росіяни	0,8	2,40	білоруси	0,2	0,38
білоруси	0,1	0,30	молдавани	0,1	0,19
Ємільчинський	42,2	100,00	євреї	0,1	0,19
українці	38,4	91,00	Народицький	11,4	100,00
поляки	2,9	6,87	українці	11,0	96,49
росіяни	0,8	1,90	росіяни	0,2	1,75
білоруси	0,1	0,24	молдавани	0,1	0,88
Житомирський	66,9	100,00	Новоград-Волинський	52,9	100,00
українці	59,4	88,79	українці	49,8	94,14
росіяни	3,6	5,38	поляки	1,9	3,59
поляки	3,2	4,78	росіяни	0,9	1,70
білоруси	0,3	0,45	білоруси	0,1	0,19
молдавани	0,1	0,15	німці	0,1	0,19
цигани	0,1	0,15	Овруцький	67,9	100,00
німці	0,1	0,15	українці	64,9	95,58
Коростенський	34,3	100,00	росіяни	1,9	2,80
українці	32,7	95,34	білоруси	0,5	0,74
поляки	0,7	2,04	молдавани	0,1	0,15
росіяни	0,6	1,75	євреї	0,1	0,15
білоруси	0,1	0,29	поляки	0,1	0,15
чехи	0,1	0,29	Олевський	47,0	100,00
молдавани	0,1	0,29	українці	45,7	97,23
Коростишівський	43,2	100,00	росіяни	0,7	1,49
українці	40,4	93,52	поляки	0,3	0,64
росіяни	2,0	4,63	білоруси	0,2	0,43
поляки	0,5	1,16	Попільнянський	37,1	100,00
білоруси	0,1	0,23	українці	35,8	96,50
молдавани	0,1	0,23	росіяни	0,8	2,16
євреї	0,1	0,23	поляки	0,1	0,27
Лугинський	20,9	100,00	білоруси	0,1	0,27
українці	20,2	96,65	молдавани	0,1	0,27
росіяни	0,3	1,44	вірмени	0,1	0,27
поляки	0,3	1,44			

Радомишльський	42,2	100,00	Черняхівський	33,7	100,00
українці	40,2	95,26	українці	32,8	97,33
росіяни	1,2	2,84	росіяни	0,5	1,48
поляки	0,6	1,42	поляки	0,2	0,59
білоруси	0,1	0,24	білоруси	0,1	0,30
молдавани	0,1	0,24	цигани	0,1	0,30
Ружинський	34,4	100,00	Чуднівський	43,2	100,00
українці	33,5	97,38	українці	41,0	94,91
росіяни	0,4	1,16	росіяни	1,0	2,31
поляки	0,3	0,87	поляки	1,0	2,31
білоруси	0,1	0,29	білоруси	0,1	0,23
Червоноармійський	25,9	100,00			
українці	23,0	88,80			
поляки	2,3	8,88			
росіяни	0,5	1,93			

Таблиця 4

*Динаміка чисельності населення світу з початку нашої ери, млн. осіб
(за А.Я. Кваша, В.А. Іонцева, 1995)*

Регіони	Початок нашої ери	1000 р.	1200 р.	1500 р.	1750 р.	1900 р.
Світ в цілому	256	280	384	427	731	1668
Китай	73	60	123	100	207	500
Індія, Пакистан	70	70	75	79	100	283
Південно-Західна Азія	34	22	21	15	13	38
Японія	2	10	12	16	26	44
Інші регіони Азії	5	10	11	15	32	120
Європа	37	32	45	62	102	284
Росія	8	12	12	12	34	127
Африка	23	50	61	85	100	122
Америка в цілому	3	13	23	41	15	144
Океанія	1	1	1	2	2	6

Таблиця 5

Зміни чисельності світу у другій половині ХХ століття, млн. осіб
(за А.Я. Кваша, В.А. Іонцева, 1995)

Роки	СРСР	Західна Європа	Азія	Африка	Північна Америка	Латинська Америка	Австралія	Світ в цілому
1950	180	392	1329	220	166	164	12,5	2527
1960	214	425	1715	275	199	213	15,8	3060
1970	243	460	2140	356	226	283	19,3	3727
1980	266	484	2569	475	249	364	22,8	4430
1990	289,4	498	3108	648	276	448	26,5	5294
1992	292	500	3225	688	280	466	27,2	5478
1994	148	726	3403	708,3	290	474	28,1	5630

Таблиця 6

Зміни основних параметрів урбанізації світу в 1950 – 2010 рр.
(за Н.А. Слука, 2000)

Показники	Роки				
	1950	1970	1990	2000	2010
Загальна чисельність населення світу (млн., люд.), в т.ч.:	2524	37,02	5282	6091	6890
- міські жителі	750	1357	2279	2890	3586
- сільські жителі	1774	2345	3003	3201	3304
Доля міського населення, %	29,2	36,6	43,1	47,4	52,0
Доля населення великих міст:					
- в міському населенні, %	26,4	32,4	34,7	37,6	40,1
- у всьому населенні, %	7,7	11,9	14,9	17,8	20,8
Середньорічні темпи зростання:					
- міського населення, %	3,0	2,6	2,4	2,2	2,0
- сільського населення, %	1,2	1,6	0,7	0,4	0,1
Число агломерацій людністю:					
- більше 500 тис. осіб	185	340	577	737	871
- більше 1 млн. осіб	83	165	282	372	474
Середня людність “міст-мільйонерів”, млн. осіб	2,4	2,7	2,8	2,9	3,0

Таблиця 7

Загальний коефіцієнт смертності (число померлих на 1000 населення)

Країна	Роки				
	1995	1996	1997	1998	1999
Країни СНД					
Азербайджан	69,6	6,2	6,0	5,9	5,9
Білорусь	13,0	13,0	13,4	13,5	14,2
Вірменія	6,6	6,6	6,3	6,1	6,3
Грузія	7,8	7,1	7,7	7,6	8,8
Казахстан	10,7	10,7	10,4	10,2	9,7
Киргизстан	8,2	7,6	7,4	7,4	6,8
Молдова	12,2	11,5	11,8	10,9	11,3
Росія	15,0	14,2	13,8	13,6	14,7
Таджикистан	5,9	5,4	5,8	4,8	4,2
Туркменистан	7,0	7,0	6,5	6,3	5,4
Узбекистан	6,4	6,2	5,8	5,8	5,3
Україна	15,4	15,2	14,9	14,3	14,8
Інші країни					
Австралія	6,9	7,0	7,0	6,8	–
Австрія	10,1	10,0	9,8	9,7	9,6
Аргентина	7,7	–	7,6	7,8	–
Бельгія	10,5	10,3	10,2	10,3	10,4
Болгарія	13,4	14,0	14,4	14,3	13,1
Великобританія	10,9	10,9	10,7	10,6	–
Греція	9,6	9,4	9,9	9,5	9,9
Данія	12,1	11,6	11,3	11,0	11,1
Естонія	14,1	12,9	12,7	13,4	12,8
Ізраїль	6,4	6,0	6,0	6,2	–
Індія	9,0	9,2	8,9	9,0	–
Іран	2,9	2,9	–	–	6,0
Ірландія	8,8	8,9	8,6	8,5	8,7
Іспанія	8,8	8,6	8,6	8,9	–
Італія	9,7	9,6	9,8	10,0	–
Канада	7,1	7,2	7,2	7,2	–
Китай	6,6	6,6	6,5	–	–
Латвія	15,9	13,8	13,6	14,0	13,5
Литва	12,2	11,6	11,1	11,0	10,8
Мексика	4,8	4,5	4,6	–	–
Монголія	7,3	7,5	7,3	7,6	–
Нідерланди	8,8	8,9	8,8	8,8	8,9
Німеччина	10,8	10,8	10,5	10,4	10,3
Нова Зеландія	7,6	7,6	7,3	6,9	7,4
Норвегія	10,3	10,0	10,1	10,1	10,1
Польща	10,0	10,0	9,8	9,7	9,9

Португалія	10,4	10,8	10,4	10,7	10,8
Республіка Корея	5,3	5,2	5,3	5,2	–
Румунія	12,0	12,7	12,4	12,0	12,1
Словаччина	9,8	9,5	9,7	9,9	9,8
США	8,8	8,7	8,6	8,6	–
Туреччина	6,6	6,5	6,5	6,3	6,8
Угорщина	14,2	14,1	13,7	13,9	14,2
Фінляндія	9,7	9,5	9,7	9,6	9,6
Франція	9,1	9,2	9,2	9,2	–
Чехія	11,4	10,9	10,9	10,6	10,7
Швейцарія	9,0	8,9	8,5	8,8	8,3
Швеція	11,0	10,6	10,5	10,5	10,7
Японія	7,4	7,1	7,3	7,5	7,9

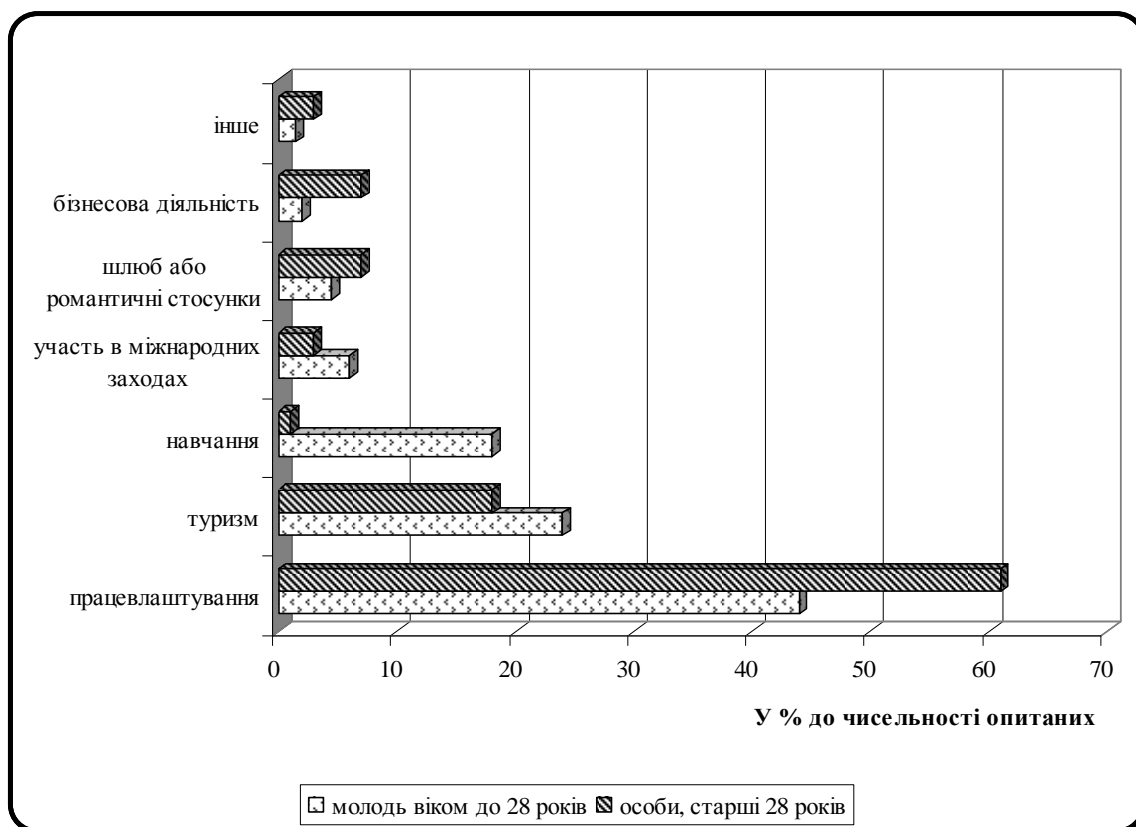

Рис. 1. Розподіл респондентів Житомирської області, що думають виїхати за кордон, за вказаною метою поїздки, 2003 р. – червень 2004 р., % (За: Ситнікова Л.В. Статистичне дослідження мотивації потенційних трудових мігрантів Житомирської області // Статистика України. – 2004. – № 4)

*Коефіцієнти збалансованості респондентів Житомирської області,
що визначилися стосовно виїзду за кордон, за економічними та
соціально-демографічними ознаками, 2003-2004 рр.*

Назва ознаки	Коефіцієнти збалансованості	Назва ознаки	Коефіцієнти збалансованості
1. Економічне становище:		3. Сімейний стан:	
грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	0,4	незаміжня / неодружений	0,7
грошей вистачає на харчування та придбання необхідних речей	0,6	незарєєстрований (громадянський шлюб)	0,3
в цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого користування не можу собі дозволити	0,8	заміжня / одружений	0,4
живу забезпечено, але на придбання квартири або автомобіля грошей не вистачає	1,9	розлучена / розлучений	0,4
ні в чому собі не відмовляю	1,2	удова / вдівець	0,3
важко відповісти	0,9	заміжня / одружений, але проживаю окремо від чоловіка / дружини	0,5
не вказано	1,0	не вказано	
Всього	0,8	Всього	0,8
2. Освіта:		4. Кількість дітей:	
початкова	2,4	0	1,0
середня незакінчена	1,8		
середня професійно-технічна	0,4	1	0,4
вища незакінчена	0,8		
вища	0,6	2	0,4
не вказано	1,4		
Всього	0,8	3 і більше	0,3
		Всього	0,8

*Рейтингова оцінка соціально-демографічної ситуації
в регіонах України (за: Аникаєв А., Бычков С. Рейтинговая оценка социально-демографической ситуации в регионах Украины // Персонал. – 2005. – № 2)*

Області	Комплексний коefficient вагомості відхилень	Місце	Області	Комплексний коefficient вагомості відхилень	Місце
Закарпатська	4,247	1	Херсонська	5,798	13
Волинська	4,424	2	Миколаївська	5,874	14
Київська	4,738	3	Житомирська	5,908	15
Івано-Франківська	4,979	4	Донецька	6,188	16
Полтавська	5,099	5	Черкаська	6,302	17
Вінницька	5,155	6	Чернівецька	6,410	18
Ровенська	5,247	7	Тернопільська	6,510	19
Дніпропетровська	5,253	8	Хмельницька	6,624	20
Львівська	5,472	9	Чернігівська	8,857	21
Одеська	5,536	10	Луганська	6,296	22
Харківська	5,630	11	Кіровоградська	6,933	23
Запорізька	5,762	12	Сумська	7,192	24

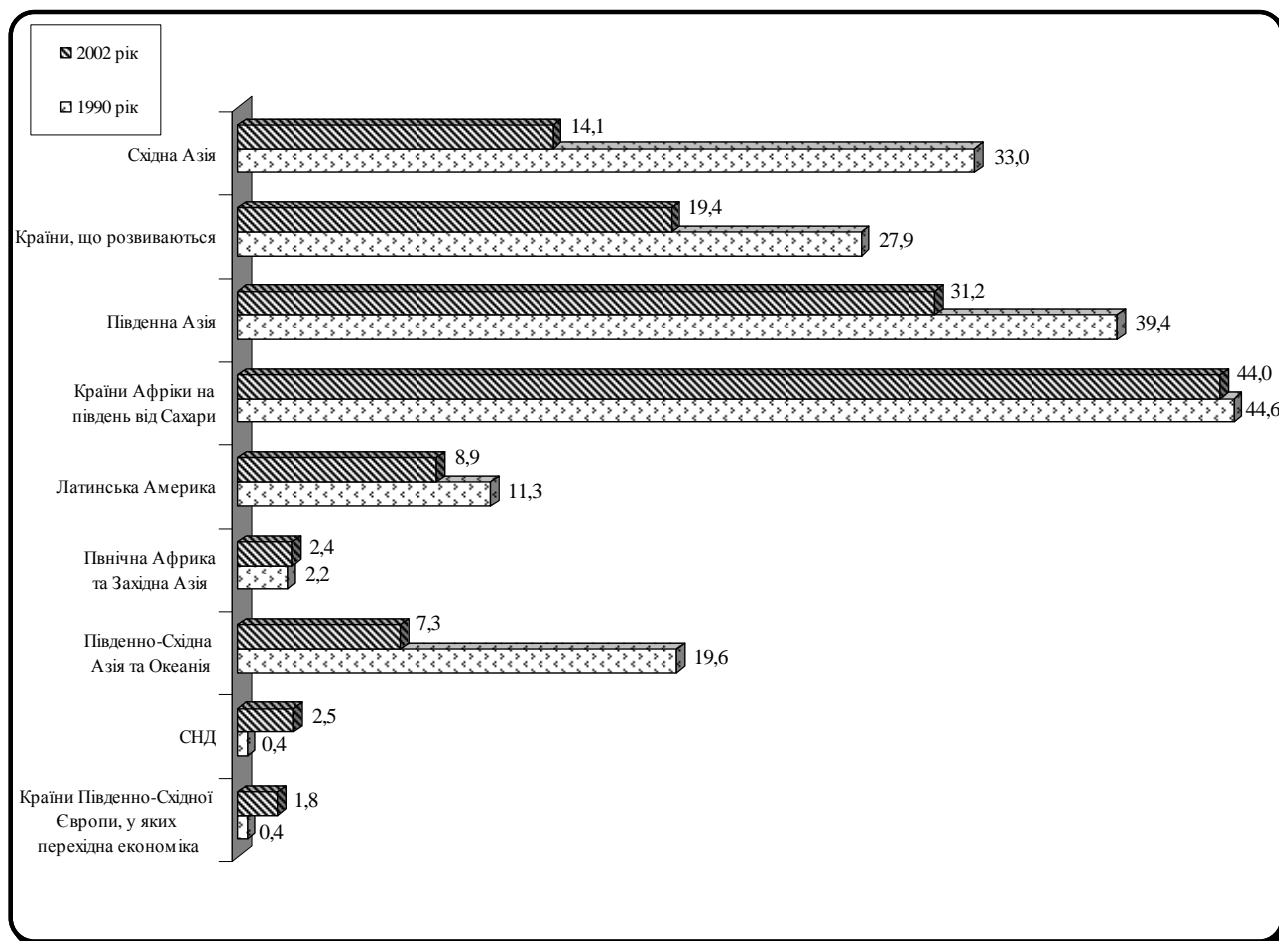

Рис. 2. Кількість людей, що проживають менш ніж на 1\$ на день (у %)

У 1990 році 28% населення країн, що розвиваються, проживали в злиднях. У 2002 році це число зменшилося до 19%. Найбільшого прогресу досягли в Азії.

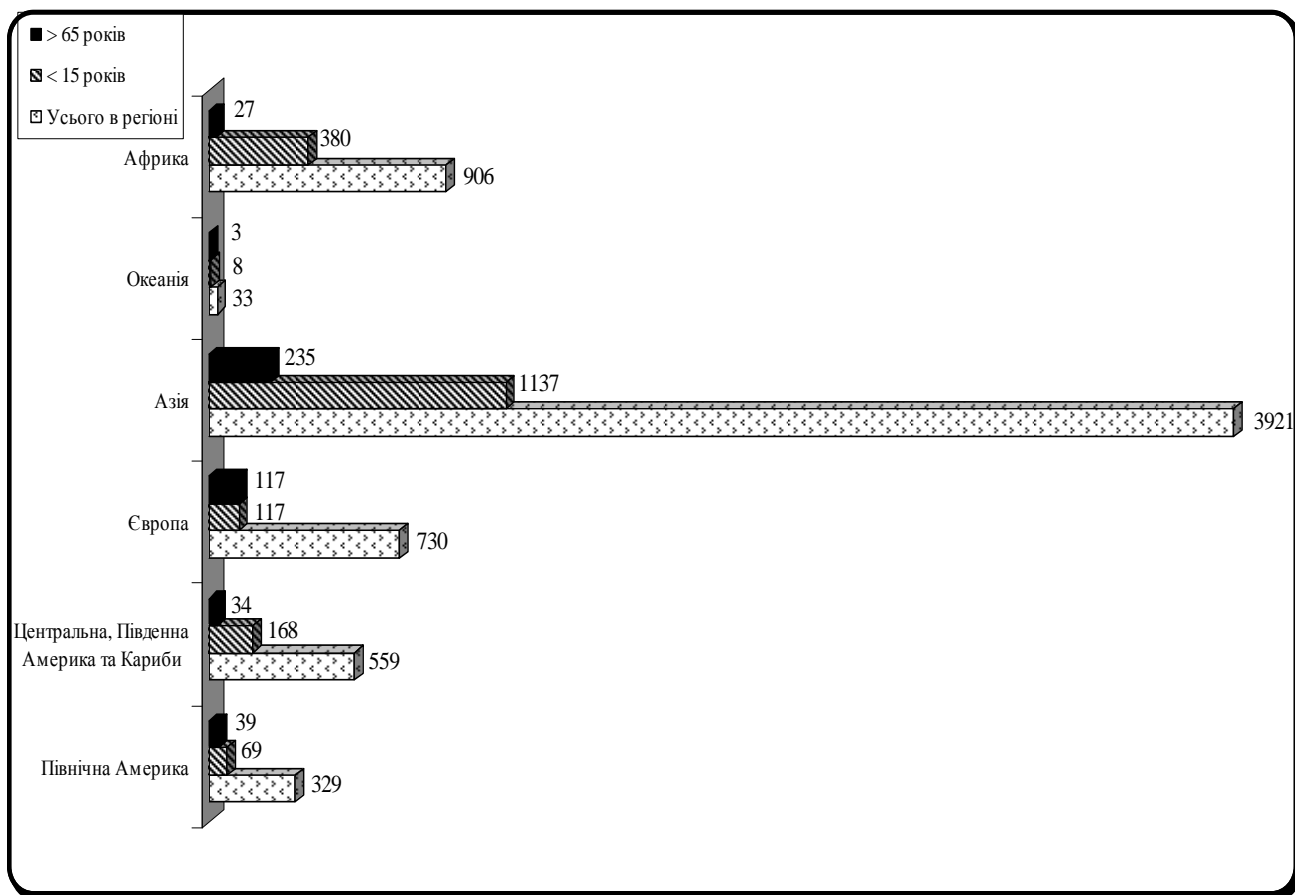

Рис. 3. Вік населення (у млн. осіб)

Характеристика молоді світу і прогностична оцінка:

- репродукція: половина світового населення – молоді люди у віці до 25 років, близько 3 млрд. незабаром досягнуть репродуктивного віку;
- грамотність: 57 млн. юнаків і 96 млн. дівчат у країнах, що розвиваються, не вміють читати і писати;
- шлюб: 82 млн. дівчат у віці 10-17 років у країнах, що розвиваються, вийдуть заміж, не досягши 18 років;
- бідність: близько чверті молодих людей у світі – 238 мл. Осіб – жили менше, ніж на 1 долар на день у 2000 році;
- планування родини: допоможе 1,5 млрд. молодих людей у країнах, що розвиваються, забезпечити краще майбутнє.

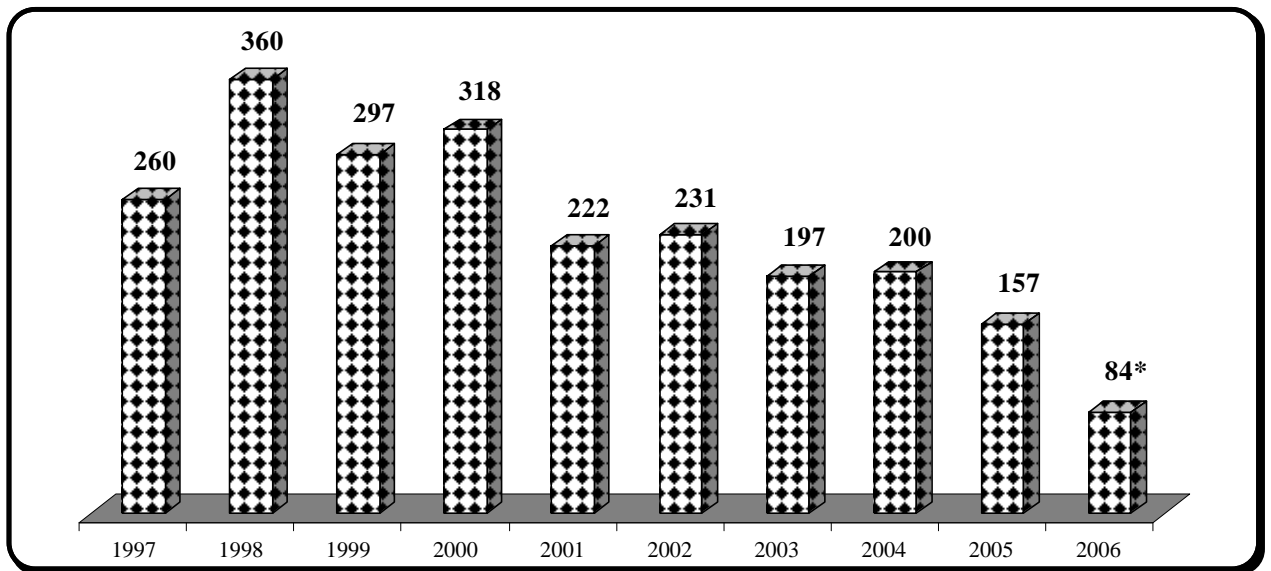

Рис. 4. Смертність на шахтах України за 1997-2006 роки (осіб)

* – станом на 14.08.2006 р.

Таблиця 10

Кількість єврейського населення і кількість жертв Голокосту

Область	Кількість євреїв	Кількість знищених євреїв	Область	Кількість євреїв	Кількість знищених євреїв
Вінницька	16000	141825	Миколаївська	38402	23000
Волинська	130000	109000	Одеська	251000	125000
Дніпропетровська	129000	35000	Полтавська	46928	11500
Дрогобицька	120000	87000	Рівненська	110000	95000
Донецька	65556	16000	Сумська	16363	3000
Житомирська	125007	55000	Тернопільська	125000	132000
Закарпатська	125000	100000	Харківська	136746	12500
Івано-Франківська	132000	130000	Херсонська	18000	18000
Ізмаїльська	20500	2000	Хмельницька	121335	115000
Київ і область	297409	77000	Чернігівська	31887	3500
Кіровоградська	26419	10000	Чернівецька	102000	11000
Кримська	65462	25000	Загалом по Україні	2700000	1055000
Луганська	19949	2000	В т.ч. депортованих		55000
Львівська	260000	215000			

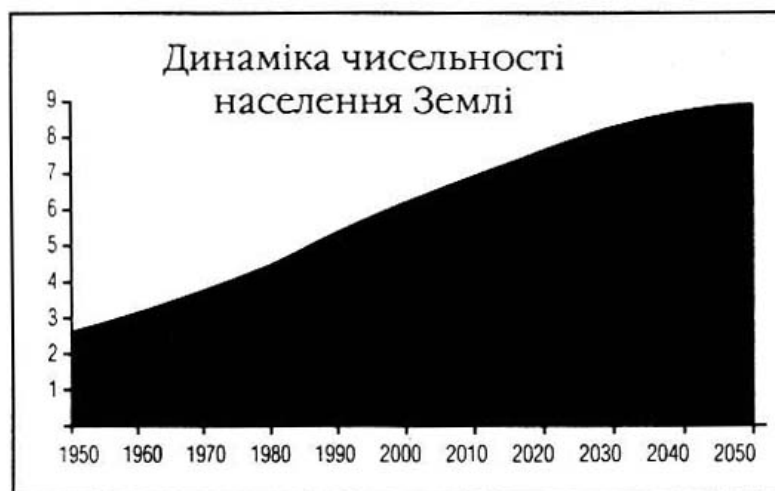

Рис. 5. Динаміка чисельності Землі

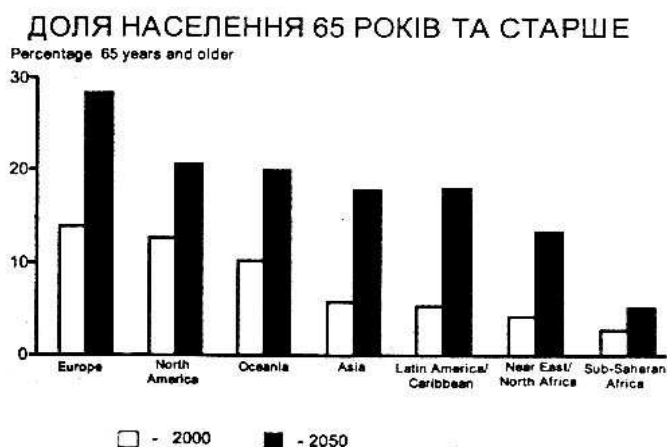

Рис. 6. Доля населення віком 65 років та старше

Таблиця 11

Наймолодші президенти світу

Місце	Країна	Президент	Вік
1	Конго	Кабіла Жозеф	35
2	Грузія	Саакашвілі Михайло	39
3-5	Гамбія	Джаммех Яя	41
3-5	Сальвадор	Сака Еліас Антоніо	41
3-5	Сирія	Асад Башар	41

Найстарші президенти світу

Місце	Країна	Президент	Вік
1-2	Італія	Чампі Карло Адзеліо	85
1-2	Фіджі	Ілоїло Йосеф	85
3-4	Зімбабве	Мугабе Роберт Габріель	81
3-4	Лаос	Сіпхандон Кхамтай	81
5	Ефіопія	Вольдегіоргіс Гірма	80

Розподіл населення України за сімейним станом

	Частка осіб даного сімейного стану у відповідному віці, %							
	Чоловіки				Жінки			
	Перебувають у зареєстрованому або незареєстрованому шлюбі	Ніколи не перебували у шлюбі	Удівці	Розлучені (розійшлися)	Перебувають у зареєстрованому або незареєстрованому шлюбі	Ніколи не перебували у шлюбі	Удівці	Розлучені (розійшлися)
Постійне населення у віці 15 років і старші	64,6	24,3	3,9	6,8	54,0	16,1	19,2	10,4
15-19	1,0	98,6	0,0	0,1	7,3	92,1	0,0	0,4
20-24	24,8	73,1	0,0	1,6	48,1	45,8	0,3	5,3
25-29	60,8	32,0	0,1	6,6	70,1	16,3	0,9	12,4
30-39	77,4	10,9	0,4	10,9	75,2	6,1	2,5	15,8
40-49	82,5	4,9	1,2	11,1	73,6	3,6	6,4	16,1
50-59	84,5	2,7	3,4	9,0	66,0	3,1	16,8	13,8
60-69	83,6	1,6	9,3	5,3	51,4	3,6	36	8,9
70 років і старші	71,8	0,8	25,1	2,1	23,6	5,6	66,4	4,2

«О насильственныхъ и случайныхъ смертяхъ въ Волынской губерніи за 1907 годъ»

	Лица умершія насильственнымъ и случайнымъ образомъ														
	Число случаевъ смертоубійства			Жертвы смертоубійства						Самоубійцы		Скоропостижно умершія		Найдено мертвыхъ тѣлъ	
	Дѣтоубійство новорожденныхъ	Смертоубійство	Итого	Дѣтоубійство новорожденныхъ		Смертоубійство		Итого							
				м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.
Житомиръ	2	3	5	3		4		7		5	5	4	5	1	
его уѣздъ	13	39	52	5	8	43	2	48	10	10	1	31	6	2	1
Новоградволыньскъ						2		2				1			
его уѣздъ	1	7	8	1	1	13	1	14	2	6		18	3	3	1
Острогъ										2		5			1
его уѣздъ	2	4	6	1	1	4	1	5	2	6	2	11	4	1	3
Заславль		1	1			1		1		1	1				
его уѣздъ	1	14	15	1		13	1	14	1	3		10	1		
Староконстантиновъ										1	1	1			
его уѣздъ	1	8	9		1	6	2	6	3	2	2	12	4	1	1
Ровно		1	1			2		2							
его уѣздъ		14	14			12	4	12	4	2	1	9	4		2
Дубно										4	1	2	1	1	
его уѣздъ		3	3			3		3		10		10	3	2	1
Владиміровольскъ		1	1				1		1						
его уѣздъ	1	9	10		2	8		8	2	3	1	24	6	2	1
Луцкъ															
его уѣздъ		2	2			4	1	4	1	5	1	9	4	1	
Кременецъ															
его уѣздъ	4	9	13	1	3	8	1	9	4	4		13	5		
Ковель										4	2	2	5		2
его уѣздъ	2	10	12	1	1	8	1	9	2	3		13	3	4	
Овручъ															
его уѣздъ	8		8	4	4			4	4	4	1	13	3		
Итого:															
по городамъ	2	6	8	3		9	1	12	1	17	10	16	11	2	3
по уѣздамъ	33	119	152	14	21	122	14	136	35	58	9	173	46	16	10
Всего по губерніи	35	125	160	17	21	131	15	148	36	75	19	189	57	18	13

	Лица умершія насильственнымъ и случайнымъ образомъ																	
	Жертвы случайныхъ смертей																Всего умерло отъ насилія и случайностей	
	Убито громомъ		Задавлено и упало съ высотъ		Сгорѣло и убито на пожарахъ		Умерло отъ угара		Замерзло		Утонуло		Укушено до смерти звѣрями		Умерло отъ другихъ случайностей			
м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	
Житомиръ			4				2				1				1		25	10
его уѣздъ		4	12	2	1		4	2	2	1	31	11			10	5	151	43
Новоградволыньскъ											1						4	
его уѣздъ	3		6	1	1						21	4			5	5	77	16
Острогъ																	7	1
его уѣздъ			3				1	1			3	1					30	13
Заславль																		
его уѣздъ			8	2			4	1			8	2			1		49	7
Староконстантиновъ							1	1			2						5	2
его уѣздъ	2		6		2	1	1	1			7	4			5	1	44	17
Ровно															1		3	
его уѣздъ	4	1	2		1	1			1		12	4			4	1	47	18
Дубно									1		3						11	2
его уѣздъ	2	1	5		1	1	1		1		8	1			13	2	56	9
Владимірволыньскъ											1				2		3	1
его уѣздъ	3	3	6	2		1		3			8	5	1		8	12	63	36
Луцкъ											1						1	
его уѣздъ	2	1					13	3			5	1					39	11
Кременецъ			1	1													1	1
его уѣздъ	1		4						1		9	4			13		54	13
Ковель											1						7	9
его уѣздъ	4	2	8				1		1		13	1			4		60	8
Овручъ																		
его уѣздъ	5	3	13				2	1	1	1	3	4			11	2	56	19
Итого:																		
по городамъ			5	2			3	1	1		10				4		70	28
по уѣздамъ	26	15	73	7	6	4	28	12	7	2	128	42	1		74	28	726	210
Всего по губерніи	26	15	78	9	6	4	31	13	8	2	138	42	1		78	28	796	238

Из книги «Обзор Волынской губернии за 1886 г.»

Волынская губерния в 1886 году к 1 января 1886 г. всех жителей в Волынской губернии – 2176790 душ, в т.ч. 1097841 муж. и 1078949 жен.

В отчётном году в губернии родилось 112848 чел. и умерло 67767, то есть естественный прирост населения составляет 45081 чел. Если вычесть из этой цифры цифру выбывших из губернии путём выселений по разным случаям 439 чел., а именно: сосланных в Сибирь на каторжные работы и поселение по приговорам суда – 246, семейств добровольно за ними последовавших – 56, выселенных в Сибирь по приговорам общества за порочное поведение – 10 муж., высланных по суду на жительство в отдалённые губернии – 9 муж., а семейств за ними последовавших – 14 (6 муж. и 8 жен.), высланных в Сибирь на водворение, выдержавших наказание и непринятых обществами – 34, семейств за ними последовавших – 8; выселенных административным порядком во внутренние губернии – 52, семейств за ними последовавших – 10 и к ним прибавить задержанных военных дезертиров и бродяг – 212, то полученная цифра 44854 чел. будет составлять действительный и наличный прирост населения Волынской губернии в 1886 году.

Таким образом, к января 1887 г. численность народонаселения в Волынской губернии возросла до 2221644 душ, из них 1121396 муж. и 1100248 жен.

По сословиям:

- дворян потомственных и личных – 27558 (1,24%);
- духовного звания всех религий – 11818 (0,53%);
- монашествующих – 263 (0,01%);
- городских сословий – 434215 (19,54%);
- сельских сословий – 1554313 (69,96%);
- военных – 171178 (7,7%);
- иностранцев – 21577 (0,97%);
- лиц, не принадлежащих к вышеуказанным разрядам – 722 (0,03%).

СУЧАСНА ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В ЖИТОМИРСЬКІЙ ОБЛАСТІ

За останні десятиліття демографічна ситуація в Житомирській області зазнала істотних змін. Сьогодні населення регіону відчуває поєднані дії економічної, екологічної та демографічної криз, що посилюють одна одну, гальмують підвищення рівня якості життя.

Чисельність наявного населення області, станом на 01.01.2006 року, становила 1346000 осіб. В структурі населення мешканці міських поселень нараховують 758 тис. осіб, сільських – 588 тис. В статевій структурі чоловіки складають 46,4%, жінки відповідно – 53,6%. У віковій структурі доросле населення нараховує 1062639 осіб (78,9%), особи працездатного віку складають 56,2% (чоловіки – 48,4%), старші працездатного віку 22,8% (чоловіки – 31%), підлітки 4,4% (юнаки – 50,9%), діти 0-14 років 16,6% (хлопчики – 50,6%).

Середня очікувана тривалість життя при народженні складає 67,7 років, в т.ч. чоловіків – 62,08, жінок – 73,33 років. Частка населення області в загальній чисельності України становить 2,9%, тоді як територія – 5%. Щільність населення області складає 45 осіб на квадратний кілометр проти 79 в Україні.

Серед регіонів України Житомирщина має ряд притаманних для неї специфічних ознак, які відрізняють її від інших регіонів країни, ускладнюють вирішення соціально-економічних, демографічних проблем.

Економічний вплив Чорнобильської катастрофи поставив область перед необхідністю вирішення нових, складних, широкомасштабних проблем, що стосуються усіх сфер суспільного життя, багатьох аспектів науки й виробництва, культури, моралі та моральності, а в найвищій мірі медичної галузі: нагляду та контролю забруднених територій, стану довкілля, стану здоров'я постраждалого населення, вивчення наслідків дії іонізуючого опромінення тощо.

Упродовж 1990 – 2005 років чисельність населення області зменшилась на 186445 осіб (12,2%). Основними причинами скорочення населення перш за все стало природне скорочення: депопуляція, подальше старіння населення, зниження народжуваності. Погіршення здоров'я населення, зростання смертності, становило у 2005 році 12038 осіб, а також міграція, сальдо якої 3175 осіб. Загальні зміни чисельності населення тільки за 2005 рік нараховували 15213 осіб.

Скорочення чисельності населення відбулося майже у всіх регіонах області. Найбільш суттєво чисельність скоротилась, насамперед, у районах, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, а саме: в Народицькому районі на 55,7%, Коростенському – 34,4%, Лугинському – 23,6%, Овруцькому – 20,7%, Ємільчинському – 19,7%, Олевському – 19,1%.

У 2005 році в області народилося 12904 немовляти, померло 24942 особи, відтак ми маємо від'ємний природний приріст 12038 осіб. У міських поселеннях народилося 7487 немовлят, в сільській місцевості – 5417, а померло міських мешканців – 10854, сільських – 14088, від'ємний природний приріст міського населення склав 3367, сільського – 8671 особу. Коефіцієнт народжуваності у 2005 році становив 9,6 на 1000 населення (у 2004 році 9,7, в Україні – 8,9). Серед мешканців міських поселень рівень народжуваності – 9,9 на 1000 населення,

серед сільського населення 9,3, на забруднених територіях внаслідок аварії на ЧАЕС цей показник 10,0 на 1000 населення. Рівні народжуваності суттєво відрізняються у матерів різних вікових груп: найвищі показники спостерігаються у жінок віком 20 – 24 роки, дещо нижчі у 25 – 29 річних, ще нижчі у віці 30 – 34 роки та до 20 років. В цілому по області середній вік матерів, які народили дітей у 2005 році становив понад 24 роки, у т.ч. в міських поселеннях 25 років, в сільській місцевості – 24 роки (в Україні – 25; 25,4 та 24,2 роки відповідно).

Молодий середній вік матері при народженні дитини свідчить про наявність потенціалу до підвищення народжуваності. Проте існують об'єктивні та суб'єктивні фактори, які не дозволяють у повній мірі його реалізувати. Оскільки депопуляція триває вже понад 10 років, у подальшому в молодші вікові групи репродуктивного віку вступають все менш чисельні контингенти молоді, а саме у молодих вікових групах (до 20 та 24 років) спостерігаються найвищі рівні народжуваності. Негативно впливає на народжуваність також співвідношення між чоловіками та жінками. В області перевищення чисельності жінок над чоловіками починається з 24 років, тоді як, наприклад, у 1989 році воно починалось з 32 років, тобто це перевищення з року в рік молодшає, що пов'язано з високою смертністю чоловіків у працездатному віці (особливо у віці 25 – 34 років). У розвинутих країнах перевищення чисельності жінок спостерігається у віці 50 – 55 років, тобто за межами репродуктивного віку. До цих факторів додається невирішеність екологічних проблем, загострених Чорнобильською катастрофою, соціально-економічні проблеми, незадовільні житлові умови, погіршення стану репродуктивного здоров'я жінок.

Руйнівний вплив зазначених факторів на дітородну діяльність, а до того ж рівень жіночої та чоловічої безплідності призвів до того, що сумарний коефіцієнт народжуваності складає лише 1,22 дитини, тоді як навіть для простого відтворення населення потрібно якнайменше 2,2 дитини. В міських поселеннях він ще нижчий: 0,9 – 1,2 дитини, у сільській місцевості до 1,6 – 1,8 дитини. Більшість народжених дітей в області – це перші діти, їх питома вага зросла в порівнянні з 1989 роком з 47,3 до 54,3%. Відповідно зменшилася частка інших і наступних за порядком народження дітей.

Впродовж останніх двох десятиліть найвищі рівні народжуваності спостерігаються в Олевському районі (у 2005 році) – 11,2 на 100 тис. населення, в Новоград-Волинському – 11,0, від 10 до 10,4 у Баранівському районі, в містах Бердичеві та Коростені; найнижчі рівні в Коростишівському районі – 6,7, Ружинському – 7,5, Андрушівському – 7,3 на 1000 населення. Сучасна реальність констатує неймовірне співвідношення числа народжених до померлих – 1:1,92.

Коефіцієнт смертності, набувши найбільшого значення, у 2005 році становив 18,6 на 1000 населення (у 2004 році – 18,2, в Україні – 19,6). Серед міського населення цей показник складає – 14,3, серед сільського – 24,3, а серед населення забруднених територій – 20,6 на 1000 населення.

Найвищі рівні смертності упродовж останніх років спостерігаються в Коростенському районі 27,9 на 1000 населення, Брусилівському – 26,0, Попільнянському – 25,8, Народицькому – 25,5, Радомишльському – 25,4.

Частота смертності серед чоловіків становила майже 19 осіб на 1000 чоловіків, а жінок – 16 на 1000 осіб. Більш висока смертність у хлопчиків-немовлят та у віці до 5 років є природним фактором. Проте перевищення зберігається у всіх вікових групах. Так, у віці 15 – 19 років смертність серед осіб чоловічої статі вища, ніж у жіночої цього віку у 2,6 рази, у 20 – 24 роки – у 2 рази, у 25 – 29 років – у 4 рази, а у 30 – 34 роки – у 4,5 рази.

Кількість померлих у м. Житомирі за 2004 рік складала 3385 осіб, народилося 2693 особи. Питома вага померлих у м. Житомирі серед померлих в області – 13,7%. Кількість померлих в обласному центрі за 2005 р. – 3372 особи, народилося 2628 осіб (по області відповідно 24942 померло та 12904 особи народилося). Питома вага померлих за цей рік склала 13,5%.

Основними причинами смертності населення упродовж багатьох років є хвороби системи кровообігу – 68,8%, злякисні новоутворення – 10,2%, травми, отруєння, інші дії зовнішніх факторів – 8,0%, хвороби органів дихання – 3,5%, хвороби органів травлення – 3,3%. На всі інші причини смерті припадає 6,2%.

За останні роки показники смертності підвищились за всіма основними класами хвороб. Показово, що смертність від екзогенних причин смерті за темпами зростання не поступається смертності від ендогенної патології.

Незважаючи на деякий ріст, стабілізацію в окремих регіонах рівнів народжуваності, смертність продовжує зростати, що призводить до подальшого і досить прогресивного росту рівнів від'ємного природного приросту, який у 2005 році становив (-)9,0 на 1000 населення, серед міського населення (-)4,4, серед сільських мешканців (-)14,9, а серед населення забруднених територій – (-)10,5.

Зменшення природного приросту на фоні низьких показників відтворення населення, зменшення питокої ваги дітей та молоді, негативні показники демографічного навантаження, скорочення середньої очікуваної тривалості життя при народженні ймовірно пов'язано з негативним впливом чинників довкілля, в т.ч. наслідків аварії на ЧАЕС.

Зміст

Передмова	3
Лекція 1. Предмет, завдання і методологічна основа демографії	5
Лекція 2. Історія виникнення і розвитку демографії як науки	9
Лекція 3. Джерела вивчення відтворення населення	22
Лекція 4. Народжуваність як одна з визначальних демографічних категорій	30
Лекція 5. Шлюб та сім'я	42
Лекція 6. Тривалість життя і смертність як демографічні категорії	53
Лекція 7. Міграції населення	65
Додатки	74

Для приміток

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ОСНОВИ ДЕМОГРАФІЇ
Курс лекцій
(за редакцією автора)

автор:
Махорін Геннадій Леонідович

ПП „Видавництво „Волинь”
2009